Bulletin voor de economische geschiedenis
Jaargang 17 (2003) nr 1

Colofon

Het *NEHA-bulletin voor economische geschiedenis in Nederland* verschijnt tweemaal per jaar in een oplage van 500 stuks.

ISSN 0920-9875
Ontwerp van het omslag: Renée Koldewijn, Amsterdam
Ontwerp van het binnenwerk: Nettie Ariëns, Nieuwegein
Zetwerk: Pre Press, Zeist
Druk: AD-Druk, Zeist

Leden van de vereniging het NEHA betalen € 40,- contributie per jaar (voor studenten/ aio's € 22,-), in ruil waarvoor het *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* één maal per jaar en het *NEHA-bulletin* twee maal per jaar franco worden toegezonden.

Ledenadministratie Vereniging het NEHA
Cruquiusweg 31
1019 AT Amsterdam
gva@iisg.nl

Redactie
Arjan van Aelst, EUR Rotterdam (2005)
Adrienne van den Bogaard, TU Delft (2005)
Mila Davids, TU Eindhoven (2003)
Wantje Fritschy, VU Amsterdam (2002)
Oscar Gelderblom, UU (2005)
Dirk Luyten, SOMA Brussel (2003), *corresponderend lid*
Elise van Nederveen Meerkerk, NEHA Amsterdam (2004), *secretaris*
Jeroen Touwen, UL Leiden (2003), *voorzitter*

Kopij voor de eerstvolgende aflevering (november 2002) dient **uiterlijk 1 augustus 2003** aanwezig te zijn bij:
Redactiesecretaris van het *NEHA-Bulletin*
E. van Nederveen Meerkerk
p/a Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam
fax: 020-6654181
e-mail: **redactie.nehabull@iisg.nl**

Illustratie op de omslag: Reclame C&A, 1925. NEHA: Collectie Miellet

Inhoud

VISIES OP DE VOC EN HET JUBILEUM VAN 2002
Hugo K. s'Jacob 3

BESPREKINGEN
– Agnès D'Angio, *Schneider et Cie et la naissance de l'ingénierie. Des pratiques internes à l'aventure internationale 1836-1949* (Eric Geerkens) 15
– Margaret Ackrill en Leslie Hannah, *Barclays: The Business of Banking 1690-1996* (Ton de Graaf) 17
– F. Baudet, *Utrecht in bedrijf. De economische ontwikkeling van stad en regio en de Kamer van Koophandel. 1852-2002* (Hans Buiter) 19
– Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Remi van Schaïk) 20
– K.P. Companje, *Convergerende belangen. Belangenbehartiging van de zorgverzekeraars in historisch perspectief 1900-2001* (Jan Peet) 21
– François Crouzet, *A History of the European Economy, 1000-2000* en E. Damsgaard Hansen, *European Economic History. From Mercantilism to Maastricht and beyond* (Hein Klemann) 22
– Jasper Faber, *Kennisverwerving in de Nederlandse industrie, 1870-1970* (Mila Davids) 25
– Frans van Gaal, *Spanning in de polder. 55 jaar CAO-ontwikkeling in de metaal- en elektrotechnische industrie* (Doreen Arnoldus) 27
– R. Harris, *Industrializing English Law. Entrepreneurship and Business Organization 1720-1844* (Oscar Gelderblom) 28
– Bridget Hill, *Women Alone. Spinsters in England, 1660-1850* (Elise van Nederveen Meerkerk) 30
– A.J. Hoving en A.A. Lemmers, *In tekening gebracht. De achttiende-eeuwse scheepsbouwers en hun ontwerpmethoden* (Cees de Voogd) 31
– Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Roger de Peuter) 33
– Pauline Micheels, *De vatenman. Bernard van Leer (1883-1958)* (Jacques van Gerwen) 36
– C.R. Pennell, *Morocco since 1830. A history* (Wantje Fritschy) 37
– Judith Roosblad, *Vakbonden en immigranten in Nederland (1960-1997)* (Frank Caestecker) 39
– Peter Stabel, Bruno Blondé en Anke Greve (red.), *International trade in the Low Countries (14th-16th centuries). Merchants, organisation, infra-*

structure (Hanno Brand) 41
– Jeroen Touwen, *Shipping and Trade in the Java Sea Region 1870-1940. A Collection of Statistics on the major Java Sea Ports* (J.N.F.M. à Campo) 44
– Karel Veraghtert & Brigitte Widdershoven, *Twee eeuwen solidariteit. De Nederlandse, Belgische en Duitse ziekenfondsen tijdens de negentiende en twintigste eeuw* (Loes van der Valk) 45
– Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Sandra Bos) 46

VISIES OP DE VOC EN HET JUBILEUM VAN 2002

Hugo K. s'Jacob
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Het jaar 2002 was een memorabel jaar voor Nederlandse historici die zich bezighouden met de geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). Vierhonderd jaar geleden kwam de VOC tot stand en daar zou natuurlijk wel een congres aan gewijd worden, maar dat er in brede kring van het VOC-jaar gesproken zou worden, dat de Gouden Eeuw opeens de VOC-tijd werd genoemd, wie had dat verwacht! Meestal beperken herdenkingen van hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis zich tot wat elitaire en plichtmatige bijeenkomsten van personen van gewicht die om één of andere reden aanwezig horen te zijn: 350-jaar Vrede van Munster, 200-jaar eerste staatsregeling, 150-jaar grondwetsherziening van 1848, alle herdacht in 1998.

Hoe is de populariteit van de VOC enigszins te begrijpen? Allereerst lijkt het er op dat de hypotheek op het Nederlandse koloniale verleden is afgelost. Tot het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw waren het trauma van de dekolonisatie en het schuldgevoel over het kolonialisme nog sterk. Brede herdenkingen, laat staan vieringen van belangrijke feiten uit de geschiedenis van de VOC waren ondenkbaar. Toch was het de VOC die het eerst weer geaccepteerd werd. De techniek van de scheepsbouw, de nautische kennis, de ontberingen van de reis naar de Oost en de manier waarop die doorstaan werden, spraken tot de verbeelding. De maritieme archeologie inspireerde tot het bouwen van replica's van Oostindische retourschepen: als er dan in Nederland geen authentiek gerestaureerd exemplaar was, waarom er dan geen na te bouwen? Het bleek mogelijk steun en geld voor deze plannen te verwerven. Zo verrezen de Amsterdam te Amsterdam en de Batavia te Lelystad. De glorie der zee van de VOC werd zelfstandig bewonderd, los van het koloniale rijk Nederlands-Indië dat er uit voortkwam. Het bedrijfsleven herkende in de Compagnie een ondernemende voorvader en wilde zijn gedachtenis graag eren.

De grote doorbraak in deze toenemende populariteit kwam in 2002. Tijdig was een Stichting Viering 400-Jaar VOC gevormd die met overheids- en sponsorgelden allerlei projecten en manifestaties subsidieerde: tentoonstellingen, een VOC-magazine in het kader van 'Lekker Weg in Eigen Land', een wetenschappelijk congres in Den Helder bij de marine en in Leiden bij de universiteit en, als stemmige opening van het VOC-jaar, een bijeenkomst in de Ridderzaal op 20 maart 2002, de datum waarop de zogenaamde voorcompagnieën zich verenigden. Deze plechtigheid, die H.M. de Koningin, de Prins van Oranje en Prinses Maxima met hun aanwezigheid vereerden, illustreerde duidelijk dat openbare ambtsdragers en topfiguren uit het bedrijfsleven wat

in de VOC herkenden, wellicht zoiets als een grote bestuurlijke organisatie in Nederland en overzee, een onderneming die het risico van scheepvaart en handel ver weg in een vreemde omgeving aandurfde. Dit gevoel komt samengebald tot uiting in de kreet: de VOC de eerste multinational. Akkoord, de compagnie handelde tussen Europa en Azië en intern in Azië; dat was een groot gebied, maar hoeveel nationale staten waren daar in die tijd? En als er een bedrijf juist nauw verbonden was met één staat, de Nederlandse Republiek, dan is dat de VOC geweest. Historisch beschouwd is de compagnie verre van multinationaal, maar de actuele beleving wil dat wel.

Wat heeft het herdenkingsjaar opgeleverd en in hoeverre is dat een neerslag van historisch onderzoek? Bij de tentoonstellingen in de maritieme musea te Amsterdam en Rotterdam: 'De kleurrijke wereld van de VOC', verscheen het gelijknamige zogenaamde nationale jubileumboek. Het Rijksmuseum koos zeer bewust een andere insteek. Daar werd de VOC gevisualiseerd als de eerste fase in 'De Nederlandse ontmoeting met Azië 1600-1950'. De uitstekende catalogus bevat korte inleidende essays over kenmerkende thema's binnen de periodes, waarin de ontmoeting werd ingedeeld. Vervolgens worden de voorwerpen uitgebreid in een breder kader toegelicht. De documentatie van de getoonde objecten voldoet aan de eisen die aan een catalogus gesteld worden. Dan was er het wetenschappelijke congres. De daar gehouden referaten verschenen direct in druk.[1] Dat is een prestatie, omdat congresbundels vaak jaren later uitkomen. Naast de boeken bij tentoonstellingen en congressen verscheen er, meer dan in een 'gewoon' jaar, veel dat op enige wijze verbonden is met de VOC. Voor onderzoekers die al jaren werkten aan een onderwerp, was het een goed moment te publiceren, maar er verschenen ook gelegenheidsgeschriften en bij de willige markt uiteraard herdrukken.[2] Deze stortvloed van publicaties zal hier niet behandeld worden. Het gaat erom het verband te onderzoeken tussen wetenschappelijk onderzoek en een breed opgezette viering/herdenking.

Trend in het onderzoek

Welke trend in het onderzoek is te ontwaren achter de geschriften en manifestaties die uit de herdenking voortkwamen? In 1974 is er met de oprichting van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Europese Expansie en de Reacties daarop aan de Leidse universiteit een nieuwe start gemaakt ter vervanging van wat voor de Tweede Wereldoorlog koloniale geschiedenis werd genoemd. Bij dit initiatief van vooral de hoogleraar Henk Wesseling werd organisatorisch profijt getrokken van de Wet Universitair Bestuur 1970 die in artikel 18 voorzag in het instellen, naast de vakgroepen, van werkgroepen. Voortvarend werd er direct in 1975 een congres belegd 'Expansie en Reactie. Eigentijdse reacties op het Europese expansieproces (voornamelijk in de tijd van het imperialisme, ongeveer 1880-1914)'. In de toelichting bij de aankondiging worden thema's en problemen aangesneden die bij het gebruik van het concept Europese Expansie steeds weer zouden opduiken. Hoe is de verhouding

tussen de autogene ontwikkelingen in de niet-westerse wereld en de Europese expansie? Kan de laatste wel geïsoleerd worden van de eerste? Dat is immers nodig, als men die expansie vergelijkender wijze wil bestuderen. Wat is de relatie tussen de autogene modernisering ter plaatse en de verwestersing door de expansie? Modernisering is namelijk niet uitsluitend verwestersing; ze kan best vanzelf plaatsvinden. Wat de westerse invloed aangaat, die kan door de inheemse bevolking geaccepteerd, dan wel verworpen worden, waarbij deze alternatieven net zo goed tot stagnatie, als tot ontwikkeling kunnen leiden.[3] De problemen zijn duidelijk: moet de Europese expansie op zichzelf bestudeerd worden, of uitsluitend in het kader van de autonome geschiedenis van niet-westerse landen; en wat is de invloed van die westerse expansie dan wel geweest?

Overigens was 1975 voor de geschiedenis van de Europese expansie een memorabel jaar. Er was niet alleen het congres in Leiden over expansie en reactie, maar ook één georganiseerd door het Nederlands Historisch Genootschap over de West-Europese expansie overzee in de zeventiende en de achttiende eeuw. Zo werd zowel de tijd van de handelscompagnieën, als die van het moderne imperialisme in congressen aan de orde gesteld, maar wel apart. Wat de VOC betreft vergeleek mevrouw Meilink-Roelofsz op het NHG-congres het bestuur en de handel van de VOC met die van haar Engelse zustercompagnie, een onderwerp dat nog steeds niet uitputtend behandeld is. Femme Gaastra sprak over de wijze van financiering van de handel Azië Nederland, terwijl Jaap Bruijn de werving van personeel beschreef.[4]

Terugziende zijn het vooral de boeken door mevrouw Meilink-Roelofsz en Holden Furber geweest die de trend in de bestudering van de geschiedenis van de handelscompagnieën in Azië bepaald hebben. Gewapend met haar grondige kennis van het VOC-archief, plaatste Meilink-Roelofsz in haar dissertatie uit 1962 het optreden van de Compagnie in Azië duidelijk in de context ter plaatse.[5] In haar latere geschriften bleef zij erop hameren dat het bedrijf daar Azië-centrisch beschouwd moest worden en dat de helden van de oudere historiografie, als een Jan Pietersz Coen en een Cornelis Speelman, de Compagnie in hun tijd wel domineerden, maar dat er ook dienaren waren die gematigder wilden optreden, en dat er zelfs een enkele is geweest die verder keek dan zijn neus voor handel lang was. Holden Furber, hoogleraar in de USA, vatte kort na zijn pensionering de inzichten verworven in een leven gewijd aan de studie van de handelscompagnieën samen in *Rival Empires of Trade in the Orient 1600-1800*. Het verscheen in de Amerikaanse serie 'Europe and the World in the Age of Expansion'. Aansluitend bij een lange traditie in de USA werden in deze serie, net zoals de Leidse werkgroep had gedaan, koloniën en het kolonialisme opgenomen in het concept Europese expansie. Daardoor viel het boek in Nederland bij de nog kleine groep van historici die de VOC bestudeerden, in goede aarde. Ook de compositie was vernieuwend, doordat het in twee secties was verdeeld: eerst wordt in drie hoofdstukken het verhaal van de compagnieën verteld, dan volgt een tweede sectie van vier hoofdstukken waarin het gaat over 'The structure of Empire'. Daarin worden de diverse Oostindische compagnieën van mogendheden die op Azië

handelden, de betreffende goederen, de Europese handel binnen Azië, de *country trade*, en de Europeanen in hun betrekkingen met Aziaten apart thematisch behandeld.[6] Deze aanpak werd voor het onderwijs aan de afdelingen geschiedenis van de universiteiten gecanoniseerd, doordat ze navolging vond in het studieboek *Overzicht van de Nieuwe Geschiedenis* onder redactie van Roorda. Winius laat in zijn hoofdstuk 'Ontdekking en Europese expansie' zien dat het concept van expansie in Amerika stamt van vlak na de Eerste Wereldoorlog, en Emmer en Gaastra behandelen in hun hoofdstuk 'Mondialisering van de economie' de expansie respectievelijk in het Atlantische en het Aziatische gebied onder de thema's de goederen, de mensen en de structuren.[7] In dit boek worden de handelscompagnieën beschouwd als tijdgebonden organisaties van mensen die goederen verhandelen binnen en tussen werelddelen en niet meer als voorlopers van later koloniaal bestuur.

De aparte behandeling van de handelscompagnieën als een eerste fase in het proces van de Europese expansie werd mede bevorderd door de behoefte ze te vrijwaren van een moreel oordeel over koloniën en het kolonialisme. Deze historische verschijnselen werden in het actuele politieke debat algemeen als verwerpelijk beschouwd. Door met nadruk te stellen dat de VOC geen koloniaal bestuur had uitgeoefend, werd de compagnie eigensoortig. Maar ook de organisatie van het onderzoek en het onderwijs leidde tot vorming van compagnieshistorici enerzijds, historici van het negentiende en twintigste-eeuwse kolonialisme anderzijds. Rond 1980 verscheen de, zogenaamde nieuwe, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) die gesplitst is in delen over de Nieuwe en de Nieuwste Geschiedenis. Zo werd de Nederlandse expansie voor 1800 in de delen 7 en 9 behandeld, en die daarna in andere delen. In hun woord vooraf aan *Overzee*, verschenen in 1982, waarin de artikelen over de Nederlandse koloniale geschiedenis 1590-1975 in de nieuwe *AGN* zijn gebundeld, wijzen mevrouw Meilink-Roelofsz en Van den Boogaart op dit gebrek aan een samenhangende behandeling en geven daar een verklaring voor. Het onderwijs, en zeker het onderzoek, aan het Leidse en het Utrechtse instituut voor geschiedenis was verdeeld in een vroegmoderne en een moderne periode en de historici daar lieten elkaar de ruimte door zich aan deze indeling te houden. Daarbij kwam nog een arbeidsverdeling naar regio tussen Atlantici en Azianisten.[8] Actuele politieke opvattingen en institutionele verhoudingen aan de instituten voor geschiedenis bevorderden dat de VOC als een eigenstandig bedrijf werd onderzocht en beschreven.

Visies op de VOC in tentoonstellingen

De nadruk op het eigensoortig karakter van de VOC, niet meer als een tweeslachtige grondlegger van Nederlands-Indië, maar primair als een commerciële onderneming, komt duidelijk naar voren in het boek van Gaastra uit 1982, dat tot nu het enige overzicht uitsluitend gewijd aan de compagnie is gebleven. Het vond zijn basis in de twee artikelen van Gaastra in de nieuwe *AGN* en plaatst de VOC mede daardoor in het kader van de Nederlandse va-

derlandse en zeegeschiedenis. Het gaat vooral om de organisatie van de compagnie, de expansie in Azië, het commerciële beleid, de scheepvaart en het personeel. De reacties van Aziatische volken op deze Nederlandse expansie komen nauwelijks aan de orde, afgezien van een paragraaf in de Eindbalans over opvattingen betreffende de gevolgen voor de economie van de betroffen gebieden. Van Gaastra's boek verschenen door de jaren heen herdrukken en in het jubileumjaar een prachtuitgave met vele paginagrote afbeeldingen in kleur. In al die jaren bleef de opzet gelijk; nieuwe literatuur werd echter steeds nauwgezet verwerkt.[9]

De meest recente loot aan de stam van de Compagnie gezien als Nederlands handelsbedrijf opererend in Azië is de dissertatie van Els M. Jacobs uit 2000 *Koopman in Azië*. Het is de neerslag van de carrière van de auteur. Oorspronkelijk begonnen als een kwantitatieve analyse van het bedrijf in Azië aan de hand van de administratie van de boekhouder-generaal in Batavia, groeide het uit tot een geschiedenis van de Compagnie in Azië in de achttiende eeuw. Door haar werk in musea en de presentatie van een televisieserie over de VOC raakte Els Jacobs geboeid door en doordrongen van de noodzaak historisch onderzoek direct toegankelijk te maken voor een breed publiek door aandacht te schenken aan de kenmerkende dagelijkse gang van zaken en dit te ondersteunen met veel afbeeldingen. Zij ziet de Compagnie vooral als koopman. In de zeventiende eeuw veroverde of handhaafde ze haar monopolies met de wapenen, maar in de achttiende eeuw – en daar gaat het boek over – trachtte de Compagnie de Europese concurrenten het hoofd te bieden door samenwerking met machthebbers ter plaatse en met Aziatische kooplieden. Jacobs noemt dit een delicaat steekspel met de inheemse partners. Deze waren zeker geen slachtoffer van de VOC, al was het maar, omdat de Compagnie slechts in zeer beperkte mate monopolist was.[10] Het beeld dat Jacobs van het optreden van de VOC in Azië schetst is in het algemeen positief. De Compagnie is in haar ogen in de achttiende eeuw zeker niet de gewelddadige afperser die ten koste van de Aziatische bevolking excessieve winsten maakt en haar wil zonder meer kan opleggen. Integendeel, het is door aanpassing aan de plaatselijke omstandigheden dat de VOC-kooplieden een plekje op de markt weten te bemachtigen. De vraagstelling in deze dissertatie is begrijpelijk op de Compagnie gericht, maar naar mijn smaak wordt er wel erg gezocht naar een verklaring voor het uiteindelijke debacle. Jacobs ziet zichzelf als op een inspectiereis langs de kantoren in Azië. Daarmee plaatst ze zich in een rol vergelijkbaar met die van de commissarissen-generaal, zoals die door de Heren XVII werden uitgezonden. Maar de historicus moet zich in zijn analyse los kunnen maken van de tijd. Het gaat er niet om mee te discussiëren met de tijdgenoten, maar door een nieuwe vraagstelling het verleden in een nieuw licht beter te gaan begrijpen.

Na deze wat kritische noot over het boek van Els Jacobs als dissertatie, moet direct gezegd worden dat het zich uitstekend leende als basis voor de feestelijkheden die in 2002 zouden losbarsten. Toen het verscheen was bekend dat Els Jacobs de herdenkingstentoonstellingen in de maritieme musea in Amsterdam en Rotterdam zou gaan coördineren. Het was duidelijk dat de

positieve visie op de VOC en de rijke beelddocumentatie in de dissertatie de teneur van de tentoonstellingen zou gaan bepalen. En inderdaad, in *De kleurrijke wereld van de VOC*, het boek dat deze tentoonstellingen begeleidde, worden de belangrijkste conclusies van de dissertatie wat betreft de achttiende eeuw in kaderteksten als weerlegging van mythes opgevoerd: de VOC is niet Vergaan Onder Corruptie, ze was geen monopolist, de invloed van de VOC op de verhoudingen in Azië was beperkt.[11] Het boek en de tentoonstellingen kenden twee aspecten: enerzijds dichtbij huis, en daarom het publiek direct aansprekend, Azië in Europa, namelijk het opnemen van specerijen en thee, van Aziatische goederen in interieur en mode, van kennis over Azië in het Europese cultuurpatroon, anderzijds ver weg, de VOC in Azië, vanuit Batavia uitzwermend over de Indonesische archipel, Ceylon, Japan, China en India. Van al deze gebieden werd in de tentoonstellingen een goede impressie gegeven en duidelijk gemaakt hoe de producten waar het de Compagnie om ging, vervaardigd en verhandeld werden. Een gelukkige vondst was de aandacht voor de Europese concurrenten, de Engelse Oostindische Compagnie, de Fransen en de compagnieën van kleinere mogendheden. Zo werd de context waarin de VOC opereerde, recht gedaan.

Maar toch, was dit nu de grote nationale VOC jubileumtentoonstelling? Niet anders dan bij de Compagnie speelde plaatselijk particularisme een rol; waarschijnlijk wilden Amsterdam en Rotterdam beide de *spin-off* van een tentoonstelling. Gelukkig wisten de maritieme musea samen te werken en, net als de Heren XVII dat eens deden, het werk te verdelen. Dat dit resulteerde in het tonen van India en China te Amsterdam, Indonesië, Ceylon en Japan te Rotterdam is strijdig met de eenheid en wederzijdse afhankelijkheid van de vestigingen in het totale Aziatische bedrijf van de Compagnie. Het zal om allerlei redenen wel onmogelijk zijn geweest, maar één grandioze tentoonstelling in bijvoorbeeld de Nieuwe Kerk in Amsterdam zou niet misstaan hebben. Want wie nu het maritiem museum te Amsterdam of Rotterdam binnenging, werd niet direct geconfronteerd met wat de nationale tentoonstelling van het jaar heette te zijn; de exposities waren geplaatst als een gewone tijdelijke activiteit, een beetje achteraf. De ontwerper had zich, zo lijkt mij, laten inspireren door het ruim van een retourschip: veel masten, houten betimmeringen, kruip door, sluip door, zodat het gevoel van de wijdheid van de zee, van de grote afstanden tussen de vestigingen geheel verloren ging. Vooral in Amsterdam leek het meer een doolhof van kamertjes, dan de gordel van vestigingen van de Kaap tot Decima.

Ik vermoed dat de Stichting Viering 400 Jaar VOC een beetje bang was dat er kritiek zou komen op een uitsluitend rooskleurig beeld van de Compagnie; ze schreef namelijk dat ook de schaduwzijden aan de orde zouden komen. Sommige Molukkers en hun aanhangers maakten in demonstraties duidelijk dat voor hen de VOC staat voor kolonialisme en uitbuiting; de ambassadeur van Indonesië ging niet in op de uitnodiging voor de plechtige bijeenkomst op 20 maart in de Ridderzaal. Kees Zandvliet, het hoofd van de afdeling geschiedenis van het Rijksmuseum, greep in NRC Handelsblad deze actiekritiek aan om enige fundamentele bezwaren tegen de viering, en de achterliggende visie

op de VOC, naar voren te brengen. Hij sprak van 'kortzichtigheid, gebrek aan elegantie en gebrek aan echte interesse voor geschiedenis'. Het was kortzichtig dat de Compagnie zuiver als een *multinational* werd gepresenteerd, als ware het daarmee afgelopen en ontstond er op die basis geen Nederlands-Indië; het was weinig elegant tegenover Indonesië te doen alsof er alleen maar dapper handel was gedreven en de Compagnie als soeverein niet vaak met de wapenen had gekletterd; tenslotte echte belangstelling voor het verleden zou genoopt hebben tot de vraag naar de wortels van een tussen Nederland en Indonesië gedeelde geschiedenis. Zandvliet wees er fijntjes op dat dit wel het geval zou zijn met zijn tentoonstelling in het Rijksmuseum: 'De Nederlandse ontmoeting met Azië', later in het jaar.[12]

Deze polemisch gestelde kritiek past tot op zekere hoogte bij een tweede trend in de overzeese geschiedenis. Toen Van der Wal in 1968 in Utrecht zijn inaugurele rede als hoogleraar in de geschiedenis der betrekkingen van Nederland (en andere Europese landen) met de overzeese wereld hield, sprak hij 'Over de aktualiteit der koloniale geschiedenis'. Hij wilde de geschiedenis van de Westerse expansie haar legitieme plaats niet betwisten, maar voor hem waren de overzeese betrekkingen in feite vooral koloniaal en konden nu, dankzij de dekolonisatie, onpartijdig en los van de actualiteit en wenselijkheden van koloniale politiek bestudeerd worden.[13] Bij de afdeling geschiedenis aan de Universiteit Utrecht zijn de aanduiding koloniën en kolonialisme nimmer vermeden. Ook daar ontstond bij een beperkte uitbreiding van de staf voor de overzeese geschiedenis arbeidsverdeling, doordat nieuw aangestelden zich specialiseerden in de periode na 1800. Van Goor evenwel, gelijk met Van der Wal als wetenschappelijk medewerker aangetreden, bleef zich bewegen op het hele gebied van de Nederlandse koloniale geschiedenis. In zijn opvatting is er een duidelijke continuïteit tussen de VOC operend als staat en het latere Nederlands-Indië. Het gaat hem om de interactie tussen alle spelers in maritiem Azië: de plaatselijke bevolking, haar hoofden, vorsten met heerlijke rechten over ver weg wonende vazallen, het gaat om de Chinezen, de Europese handelscompagnieën en de koloniale staten. De continuïteit over 1800 heen wordt geïllustreerd door Van Goors essay over Pontianak en de Nederlanders 1778 – 1840. Het werd allemaal in 1983 duidelijk uitgesproken bij een congres te Utrecht en vond voltooiing in Van Goors handboek *De Nederlandse koloniën*, waarin de Nederlandse expansie als een eenheid wordt beschreven.[14]

Meer specifiek over de VOC vroeg Van Goor zich af hoe de Compagnie als koopman, als soeverein en koning kon optreden. Zij oefende territoriaal gezag uit over Aziatische onderdanen, zij onderhield een handelsmarine, zij had soldaten in dienst. De soevereiniteit verwijst naar het koloniale bestuur van de negentiende eeuw en verbindt de Compagnie met Nederlands-Indië. Als men dit in aanmerking neemt, wordt de continuïteit manifest. De machtsuitoefening door de VOC vloeide niet uitsluitend voort uit de strijd tegen Spanje verbonden met Portugal, of uitsluitend met Portugal, maar is vooral het resultaat van het karakter van de betrekkingen tussen Aziatische machthebbers. Deze beschouwden handel niet als een middel om winst te maken, maar

om inkomsten te verwerven, om aan wapens te komen, om hun macht uit te breiden en hun status te verhogen door pracht en praal.[15] Van Goor stelt dat, omdat Aziatische machthebbers handel beschouwden als machtspolitiek, de VOC zich daar wel bij moest aanpassen door als een vorst op te treden.

Een nieuw licht op de VOC?

Zoals gezegd, de tentoonstelling 'De Nederlandse ontmoeting met Azië' in het Rijksmuseum paste bij deze opvatting van continuïteit en het hybride karakter van de VOC. De jaren 1785-1825, waarin de liquidatie van de Compagnie zijn beslag had, werden onder het motto verandering en continuïteit gepresenteerd als een geheel. Elementen in het optreden van de VOC als diplomatie, geweld en tuchtiging kregen in eigen secties expliciet aandacht. Wat dat betreft liet Kees Zandvliet het niet bij zijn kritiek in NRC Handelsblad, maar toonde met 'zijn' tentoonstelling dat het anders kon. Het was een mooie tentoonstelling in het Rijks: ruim opgezet, overzichtelijk met goed gestelde en duidelijk te lezen toelichtingen. De landkaarten ademden het vastleggen en geestelijk incorporeren van vreemde wateren en havens, tekeningen van Johannes Rach en Jan Brandes toonden respectievelijk de diversiteit van de bevolking in de openbare ruimte en Aziatische personen met hun gebruiken, godsdienstige gebouwen, het Indische licht dat voor Rudy Kousbroek zo herkenbaar is.[16] En toch, gaf deze tentoonstelling 'een nieuw licht op de wortels van een gedeelde geschiedenis', zoals Kees Zandvliet het in NRC Handelsblad zo graag zag? Wat werd getoond waren toch hoofdzakelijk de parafernalia in het Rijksmuseum van de beleving in Nederland van de ontmoeting met Azië. Dat zegt de titel van de tentoonstelling dan ook, maar het zijn niet de wortels van een gedeelde geschiedenis, wel die van de geschiedenis van Nederlanders in Azië. De serie portretten van gouverneurs-generaal representeert voor Indonesiërs toch wel wat anders dan wat ze in de eerste helft van de twintigste eeuw voor het koloniale bestuur representeerde: de legitimiteit van het Nederlandse gezag, de vier eeuwen onafgebroken aanwezigheid van Nederland in de Indische archipel, zoals Sigmond schrijft in het Woord vooraf van de catalogus. Zoekt men naar de wortels van een gedeelde geschiedenis, dan zal het om een werkelijke dialoog met Indonesiërs aan te gaan toch nodig zijn er aan toe te voegen dat daar nu onder historici in Nederland anders over gedacht wordt.

De grote tentoonstellingen in het VOC-jaar waren niet echt vernieuwend. Dat valt van historische tentoonstellingen samengesteld door historici ook niet te verwachten. Zou men wat betreft de presentatie van de VOC iets vernieuwends wensen dan kunnen beter een vormgever en een kunstenaar met de voorwerpen aan de slag gaan, maar of historici dan met het resultaat gelukkig zouden zijn geweest is maar de vraag. De tentoonstellingen in de maritieme musea pasten bij de trend de VOC te bestuderen als een organisatie van kooplieden waar in 1799 een einde aan kwam. De tentoonstelling in het Rijksmuseum sluit aan bij de trend de Nederlandse expansie in Azië als een continuüm

te bestuderen dat wel in organisatie veranderde, maar in essentie met hetzelfde bezig was: de exploitatie door koopman en bestuurder van mogelijkheden ter plaatse in het belang van materiële en ideële doelen. Bij alle goede bedoelingen waren het tentoonstellingen die aansloten bij de beleving door Nederlanders van het overzeese bedrijf. Dat waren, nuchter beschouwd, ook de consumenten, maar deze Nederlandse gerichtheid sloot aandacht voor de reacties van Aziaten op de Nederlandse expansie en voor de gevolgen voor de samenlevingen ter plaatse uit.

Wetenschappelijk congres

Weerspiegelden de tentoonstellingen in het VOC-jaar trends in het onderzoek over de geschiedenis van de Europese expansie, de initiatiefnemers van het wetenschappelijke symposium in Den Helder en Leiden sneden een onderwerp aan waarover in 1982 was geschreven dat er in het onderzoek van de VOC juist minder belangstelling voor was: diplomatie en krijgsverrichtingen.[17] Dat was echter een andersoortige belangstelling. Bedoeld werd de negentiende-eeuwse en vroeg-twintigste-eeuwse belangstelling voor de diplomatieke ontwikkelingen waarin de Compagnie de basis legde voor Nederlands-Indië, en de krijgsverrichtingen die werden beschreven als vanzelfsprekende uitingen van de superioriteit van de Westerse beschaving. Momenteel worden diplomatie en verdragen gesloten door de VOC, beschreven als intercultureel contact tussen volken die daar zeer verschillend tegenaan kijken, en niet meer als een vanzelfsprekend universeel stelsel. Bij de krijgsverrichtingen vraagt men zich af of Europeanen werkelijk effectief superieur waren, en indien zo, hoe dat te verklaren is. Leonard Blussé sneed in 1999 in zijn inaugurele rede in Leiden diplomatie opnieuw aan en Ger Teitler, onder andere hoogleraar aan het Koninklijk Instituut voor de Marine, wilde aandacht aan de maritieme activiteiten van de VOC schenken. Deze plannen werden gebundeld in het congres 'Schenkagie en Conqueste; De Verenigde Oost-Indische Compagnie in oorlog en vrede', waarvan de bundel *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie* verscheen.[18] Omdat ik hier zelf een bijdrage aan leverde, beperk ik mij tot feitelijke informatie. Jur van Goor geeft een overzicht van de behandeling van de VOC door de tijd heen en eindigt met de verdediging van zijn opvatting dat de Compagnie zowel koopman, als koning was. De volgende twee bijdragen door Victor Enthoven en Ger Teitler behandelen respectievelijk de relatie van de Compagnie tot de staat en tot de marine. Elf artikelen zijn globaal in te delen in twee over diplomatie: John Wills Jr. over de betrekkingen met China 1666-1680 en Henk Niemeijer over die met Ternate rond 1750, en negen over oorlog en aanverwante zaken. De bijdrage van Hugo s'Jacob bestrijkt in een biografische schets van gouverneur-generaal Rijcklof Volckertsz van Goens beide onderwerpen, net zo als die van Gerrit Knaap over oorlog en diplomatie in de betrekkingen met Ambon. De artikelen over oorlog omvatten strijd met de Portugezen (George Winius), vestingbouw (Kees Zandvliet), Aziatische troe-

pen (Remco Raben), strijd met Chinezen (Leonard Blussé), met Buginezen (Leonard Andaya), op Java (Willem Remmelink), over de gewelddadige wereld van het vroegmoderne Azië (Merle Ricklefs) en strijd op Ceylon (Alicia Schrikker). Na deze wat suffe opsomming is het goed te vermelden dat in meerdere artikelen de these van Geoffrey Parker van de militaire revolutie ter sprake komt.[19] De artikelen van Niemeijer en Alicia Schrikker betreden nieuw terrein, doordat ze hoofdzakelijk op archiefstukken zijn gebaseerd. Zandvliet maakt gebruik van vele plattegronden van forten. De overige bijdragen stoelen overwegend op bestaande literatuur, waarvan sommige op eerdere publicaties van de auteurs.

Twee opvallende publicaties

De belangrijkste manifestaties en publicaties direct verbonden met het VOC-jaar zijn nu wel de revue gepasseerd. Toch mogen een origineel initiatief en een echt belangrijk boek niet vergeten worden. Wil je binnen de hele universiteit belangstelling trekken voor een herdenking, dan moet je docenten uit verschillende disciplines vragen een voordracht te houden waarin ze nagaan of er 'enige verwantschap bestaat tussen de wetenschap en de activiteiten van de Compagnie'. Prof. Leonard Blussé te Leiden had dat sublieme idee en organiseerde in het kader van het Studium Generale een reeks colleges, waarvoor hij als sprekers stafleden uit allerlei richtingen uitnodigde. De bundel *Kennis en Compagnie* is daarvan de neerslag. Uiteraard slaagden niet alle auteurs erin de VOC op zinvolle wijze te verbinden met hun discipline, maar sommige essays zijn vooral interessant doordat ze de Compagnie eens bezien op een wijze waar de historicus niet direct op gekomen zou zijn. De paar artikelen van historici zijn degelijk en boeiend, maar wel meer traditioneel.[20]

Het echt belangrijke boek. Frank Lequins biografie van Isaac Titsingh verscheen commercieel gezien op het juiste moment.[21] Het is het resultaat van 16 jaar dagelijks verkeren met deze uitzonderlijke dienaar van de VOC die, uit zuiver wetenschappelijke belangstelling, als eerste de cultuur en het dagelijks leven in Japan diepgaand bestudeerde. Daarin was hij binnen de Compagnie uitzonderlijk. Lequin, die zich duidelijk met Titsingh verwant voelt, gaf eerder diens persoonlijke correspondentie uit. In de biografie is de biograaf nadrukkelijk aanwezig en hij poneert zijn opvattingen met grote nadruk. Maar Titsinghs leven is het waard om uitputtend beschreven te worden, omdat het een boeiend beeld geeft van een carrière in de VOC met zijn dagelijkse beslommeringen en van een persoon die zich wil verwezenlijken door te bestuderen wat hem daarnaast echt boeit en dat wil doorgeven aan de geleerde wereld. Lequin schreef binnen de literatuur over de VOC een uitzonderlijk boek gebaseerd op baanbrekend en uitputtend (archief)onderzoek. Over het, inderdaad sporadische, wetenschappelijke onderzoek door dienaren van de Compagnie is weinig gepubliceerd. Titsingh is belangrijk omdat hij als eerste de rijke cultuur en geschiedenis van Japan bestudeerde. Het is goed dat er nu een biografie van hem is.

Tot slot

Wil men de belangrijkste manifestaties en publicaties die een direct uitvloeisel van het VOC-jaar waren, karakteriseren dan waren de besproken tentoonstellingen reflecties van visies op de VOC. De bundel over oorlog en diplomatie snijdt een traditioneel onderwerp aan, maar de wijze van behandeling is vernieuwend. De bundel over de VOC en de wetenschap is verrassend en de biografie over Titsingh baanbrekend. Maar het 'VOC-jaar' bracht noch een fundamentele vernieuwing van de invalshoek van waaruit de Compagnie benaderd wordt, noch een werk waarin op basis van de vele studies de gangbare visie wordt samengevat. Het is wellicht niet realistisch zoiets bij een herdenking te verwachten. Organisatoren van manifestaties en tentoonstellingen roepen dan de hulp van de specialisten die zo van het grote werk afgehouden worden. Jongere onderzoekers haasten zich hun boek op tijd klaar te hebben. Uitgevers willen makkelijk verkoopbare boekjes, liefst met veel illustraties, geen pillen. De viering/herdenking van 400-jaar VOC maakte duidelijk dat de Compagnie zich mag verheugen in een grote publieke belangstelling; velen kunnen deze lettercombinatie plaatsen. VOC werd tot het handelskenmerk voor verre reizen, ondernemingszin, durf en avontuur. De Compagnie dwingt respect af; dat verwarmt het hart van de historicus, maar het noopt hem/haar ook tot waakzaamheid. Verheerlijking van de Compagnie is net zo eenzijdig als verguizing. Het lijkt me voor de komende tijd de taak van de historicus om de lichte en de donkere kanten te wegen, zodat er enigszins gewrikt wordt aan zwart-wit denken.

Noten

1 Leo Akveld en Els M. Jacobs (red.), *De kleurrijke wereld van de VOC. Nationaal jubileumboek VOC 1602-2002* (Bussum/Amsterdam/Rotterdam 2002); Kees Zandvliet e.a., *De Nederlandse ontmoeting met Azië 1600-1950* (Amsterdam/Zwolle 2002); Gerrit Knaap en Ger Teitler (red.), *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie.* Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 197 (Leiden 2002).

2 Zie een overzicht Hugo s'Jacob, 'Niet-westerse geschiedenis. De lichte en de donkere kant van de VOC', *Spiegel Historiael* 37 (2002) 399-401, 408. Zie tevens het besprekingsartikel van de hand van P. Rietbergen, 'De VOC herdenken?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115 (2002) 504-524, waarin ook ingegaan wordt op de gevaren van grootscheepse historische herdenkingen als die van de VOC.

3 *Nieuwsbrief.* Werkgroep Geschiedenis Europese Expansie 1/1 (1975)1-3; zie ook H.L. Wesseling (red.), *Expansion and Reaction. Essays on European Expansion and Reactions in Asia and Africa* (Leiden 1978).

4 M.A.P. Meilink-Roelofsz, 'Een vergelijkend onderzoek van bestuur en handel der Nederlandse en Engelse handelscompagnieën op Azië in de eerste helft van de zeventiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 91 (1976) 196-217, F.S. Gaastra, 'De VOC in de zeventiende en achttiende eeuw: de groei van een bedrijf, geld tegen goederen, een structurele verandering in het Nederlands-Aziatisch handelsverkeer', *BMGN* 91 (1976) 249-272; J.R. Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, bezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *BMGN* 91 (1976) 218-248.

5 M.A.P. Meilink-Roelofsz, *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago between 1500 and 1630* (Den Haag 1962).

6 Holden Furber, *Rival empires of trade in the Orient 1600-1800* (Minneapolis 1976).

7 D.J. Roorda e.a., *Overzicht van de Nieuwe Geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der Middeleeuwen tot 1870* (Groningen 1983) 73-89, 235-253.
8 E. van den Boogaart, P.J. Drooglever e.a., *Overzee. Nederlandse koloniale geschiedenis 1590-1975* (Haarlem 1982) 7-12.
9 F.S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (Haarlem/Antwerpen 1982; vijfde druk 2002).
10 Els M. Jacobs, *Koopman in Azië. De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18e eeuw* (Zutphen 2000), 209, 212-214, zie ook het op dit boek gebaseerde artikel Els M. Jacobs, 'De Verenigde Oost-Indische Compagnie: een veelkantig handelsbedrijf', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115 (2002) 525-543.
11 Akveld en Jacobs, *Wereld VOC*, 93, 135.
12 'Wat is "Viering 400 jaar VOC"?' *VOC Magazine. Programma 2002*; Kees Zandvliet, '1400 jaar VOC-viering met bijsmaakje', *NRC Handelsblad* 19-3- 2002.
13 S.L. van der Wal, *Over de aktualiteit der koloniale geschiedenis* (Groningen 1968) 4, 6-9, 13.
14 J. van Goor, 'Introduction' en 'Seapower, trade and state-formation: Pontianak and the Dutch', in: Idem, *Trading Companies in Asia 1600-1830* (Utrecht 1986); J. van Goor, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975* ('s-Gravenhage 1994).
15 J. van Goor, 'Het raadsel van de Oost-Indische Compagnie' in: idem, *Indische avonturen. Opmerkelijke ontmoetingen met een andere wereld* (Den Haag 2000) 9-12, 29, 31-34.
16 Kees Zandvliet, *Ontmoeting met Azië*, 52-67, 243-263; Rudy Kousbroek, 'Nederland en Azië in voorwerpen en tekeningen', *NRC Handelsblad* 18-10-2002.
17 E van den Boogaart, P.J. Drooglever e.a., *Overzee*, 8.
18 Gerrit Knaap en Ger Teitler (red.), *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie*.
19 Geoffrey Parker, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (Cambridge 1996 2nd ed.).
20 Leonard Blussé en Ilonka Ooms (red.), *Kennis en Compagnie. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne wetenschap* (Leiden 2002). De auteurs zijn: Vincent Icke (astronoom), Ron van Oers (historisch stedebouwkundige), Bas T.M. Steins Bisschop en Tjalling Wiersma (juristen), Femme S. Gaastra (zeehistoricus), Jan Michiel Otto (jurist/bestuurskundige), Gerrit J. Schutte (historicus), Henk M.J. Maier en Jan van der Putten (Indonesische talen en culturen), George J.R. Maat (fysisch antropoloog), Pieter Baas (systematische plantkunde), Willem Backhuys (bioloog), Willem van Gulik (sinoloog/cultuurkundige), Peter J.A.N. Rietbergen (historicus).
21 Frank Lequin, *Isaac Titsingh (1745-1812). Een passie voor Japan. Leven en werk van de grondlegger van de Europese Japanologie* (Alphen aan den Rijn 2002).

Besprekingen

Agnès D'Angio, *Schneider et Cie et la naissance de l'ingénierie. Des pratiques internes à l'aventure internationale 1836-1949* (Parijs: CNRS Editions 2000) 320 p. ISBN

Agnès d'Angio breidt de uitgebreide historiografie over Schneider en Co, een van de paradepaardjes van het Franse industriële kapitalisme, uit met een nieuwe en originele bijdrage. Ze bestudeert de onderneming vanuit het perspectief van de *engineering*. Zoals de auteur zelf aangeeft wordt de term *ingénierie*, die pas in de vanaf het midden van de jaren zestig in de Franse taal doordringt, bewust op een anachronistische wijze gebruikt. Doorheen de uitbreiding van de activiteiten van de onderneming wordt de ontwikkelingslogica blootgelegd. Karakteristiek is de integratie van elkaar aanvullende functies en de coördinatie van grote infrastructuurprojecten. In een prettige stijl beschrijft het boek chronologisch en per grote sector de uitbreiding van de activiteiten van het bedrijf (in Frankrijk zowel als in het buitenland Latijns-Amerika, Marokko, Rusland, Tsjecho-Slowakije, België enz.), de aanpassing van de structuren en de financiële keuzes.

Met de aankoop van de fabriek van Le Creusot in 1836 werd de pool mijnen-metaal uitgebreid met metaalconstructie (spoorwegen en binnenvaart). Doel was zowel de afzet te verzekeren in sectoren met een groeiende vraag als steeds te zorgen voor een globaal positief resultaat van activiteiten die onderhevig zijn aan uiteenlopende conjunctuurbewegingen. Enige tijd later wijzigde de betrokkenheid van Schneider bij de bouw van bruggen en staalconstructies de opvattingen over het zoeken naar afzetmarkten. De voorkeur ging nu uit naar bestellingen van aanvullende producten, zoals rollend materieel of vaartuigen en kunstwerken, vaak bestemd voor verkeersnetwerken (spoorwegen, waterwegen, haveninstallaties enz.), gevolgd door het urbanisme en de elektriciteitsdistributie. Deze strategie bleef een constante bij Schneider: de industriële keuzes waren erop gericht de afzet van in het bedrijf al aanwezige specialismen uit te breiden. Wanneer de groep zich na de Eerste Wereldoorlog toelegde op het hergebruik van afgeleide producten van de metaalfabricage, zoals benzol, zal Schneider als wapenfabrikant benzol gebruiken voor de productie van explosieven.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw zette een typisch ontwikkelingsprincipe van de onderneming door. Wanneer een praktijk of verwezenlijking door het bedrijf als succesvol werd beschouwd, werd naar externe afzetmarkten gezocht. Zo stond de bouw van de *Grande Forge* in *Le Creusot* model voor de bouw van spoorwegstations, dokken en grote werkplaatsen. Hetzelfde gold voor stoomhamers, kranen en metalen bruggen en later voor de ervaring opgedaan met de recuperatie van afgeleide producten van de metallurgie of de elektrificatie van de fabrieken van *Le Creusot* en *Chalon*. Het voortdurend zoeken naar technische innovatie ondersteunde die oriëntatie. Na de nederlaag van 1871 leidde de groeiende betrokkenheid bij de wapenproductie – 'Schneider kanonnenhandelaar' – tot een volgehouden inspanning op het vlak van de staaltechnologie, die geïllustreerd wordt door het verwerven van het Thomasbrevet en de aanpassing ervan voor de productie van kanonnen en pantsers. Tech-

nische imperatieven elektrificatie van de industriële installaties, later de productie met elektrotechnische procédés van speciale staalsoorten voor militaire doeleinden betrokken de onderneming bij een activiteit die van bijzonder belang zou zijn voor haar ontwikkeling: de elektriciteit (productie en distributie, constructie van elektrisch materiaal enz.). Met de levering van metalen zinkstukken voor de bruggenbouw werd Schneider actief in de openbare werken, een sector die eveneens doorslaggevend zou blijken voor de ontwikkeling van het bedrijf.

Zolang het merendeel van de activiteiten gesitueerd was in de metallurgie en metaalconstructie verschilde de strategie van Schneider weinig van die van andere Europese metaalgroepen. Die waren er eveneens om bekommerd hun bevoorrading in grondstoffen en hun afzet over het hele proces van de metaaltransformatie (bijv. Cockerill) te verzekeren. In tegenstelling tot het overgrote deel van metaalproductie die fabrieksgebonden was, impliceren grote infrastructuurprojecten (elektrificatie en openbare werken) meestal samenwerking tussen verschillende ondernemers. Het kwam er dan op aan de activiteiten op één werf te coördineren en dat is een ander vak. De oprichting van een Directie Openbare Werken in het begin van de twintigste eeuw, belast met het zoeken naar opdrachten waarvan de uitvoering verschillende productie-eenheden mobiliseerde, betekende de doorbraak van de *engineering* als expliciete ontwikkelingsstrategie. Op dat ogenblik werden de activiteiten in de sector van de openbare werken (bruggen, inrichting en beheer van havens) toevertrouwd aan de ateliers van *Chalon*, die de bestellingen aan de andere afdelingen van de groep Schneider coördineerden. De uitbreiding van de activiteiten van Schneider (basisproductie, elektriciteit, openbare werken enz.) ging vanaf 1906 gepaard met een wijziging van de structuren en meerbepaald een haast tayloristische scheiding tussen de conceptie (uitstippelen van de algemene politiek) en de uitvoering (het in de praktijk brengen van de politiek), die werd toevertrouwd aan de directie Exploitatie. De afdeling Openbare Werken had echter een specifiek statuut, omdat ze de conceptie en de coördinatie van de opdrachten behield. Overigens voerde Schneider vanaf de intrede in het 'staalsysteem' een delocalisatie door naar geografisch beter gesitueerde sites zoals het filiaal van *Joeuf*, de *Société des chantiers et ateliers de la Gironde* en de artilleriewerkplaatsen in *Le Havre*. Na de Eerste Wereldoorlog, toen Schneider de opdracht had gekregen de productie van verschillende wapenfabrieken te coördineren, vergrootte de groep het aandeel van zijn aannemingsactiviteiten. Daarmee verwierf ze controle over studiebureaus waarvan kon verwacht worden dat ze opdrachten voor de groep konden aanbrengen. Het gamma van activiteiten op basis van de metaalconstructie nam toe: fabrieken voor de behandeling en de verbranding van huishoudelijk afval, kruitfabrieken enz. Op hetzelfde moment concentreerde Schneider zich ook op de elektriciteit en hydro-elektriciteit en kreeg voet aan de grond in de prospectie en raffinage van petroleum, het transport en de goederenbehandeling van ertsen en steenkool. Al deze sectoren vormden een afzetmarkt voor de eigen metaalproductie.

In de eerste decennia had de uitbreiding van de activiteiten geleid tot een eerste grote en blijvende organisatorische hervorming: het beheer gebaseerd op winstcentra vanaf 1865. Om de controle te behouden over de verschillende sites werden de rekeningen gecentraliseerd op de maatschappelijke zetel. Om de samenhang tussen de verschillende fabrieken, filialen en participaties en de gevolgen van de middelpuntvliegende krachten te beperken volgde Schneider daarenboven een strategie van financiële

en industriële overlapping. Bestellingen werden opgesplitst om ze te kunnen verdelen onder speciaal met dat doel complementair gemaakte productie-eenheden. Kruisparticipaties maakten de eenheden onderling afhankelijk.

Parallel met de uitbreiding van de activiteiten evolueerden de financieringsstrategieën van Schneider, van oorsprong een commanditaire vennootschap. Eerst werd een beroep gedaan op de banken om nieuwe fabrieken te verwerven. Schneider steunde aanvankelijk op de bank *Seillière*, was betrokken bij de oprichting van de *Société Générale* en streefde er begin twintigste eeuw naar een bank te hebben die haar ten dienste stond. Die rol werd gedeeltelijk gespeeld door de *Banque de l'Union parisienne* tussen 1905 en 1924, vervolgens door de *Banque des pays du Nord* en de *Union européenne industrielle et financière*; de twee laatste vormden later de *Banque de l'union européenne*. Om voet aan de grond te krijgen in het buitenland, meerbepaald voor de opdrachten verbonden met elektriciteit en openbare werken, volgde Schneider een andere strategie, uitgetest bij de vestiging in *Joeuf*: de oprichting van filialen. Dit liet toe de directe investering te beperken. Om activiteiten te ontwikkelen waar de eigen expertise ontoereikend was werden partnerships afgesloten met belangrijke groepen zoals Empain en Westinghouse. Om aanwezig te zijn in sectoren nuttig voor de eigen ontwikkeling nam Schneider zijn toevlucht tot participaties. Dit liet toe, vooral als het ging om aandelen met meervoudig stemrecht, de ondernemingen met een beperkte investering te controleren.

Hoewel het boek een ingekorte versie is van een *doctorat d'Etat* lijdt het niet onder een praktijk van de uitgevers om het kritisch apparaat op te offeren. Behalve een bespreking van de archieven, een bibliografie die in verhouding staat met het belang van de onderneming en een index heeft het boek ook een glossarium van technische termen. Het is niet moeilijk te begrijpen waarom de auteur bepaalde aspecten van de geschiedenis van de onderneming, zoals de relaties met de arbeidersbeweging niet behandelt. Niettemin lijken sommige elementen onvoldoende uitgewerkt. Zo wordt nauwelijks aangegeven waarom de *Grande Forge du Creusot* gezien werd als een model voor de organisatie van een werkplaats. Overigens verdiende de toename van de participaties van de groep een voorstelling in tabelvorm, die bijv. zou hebben toegelaten de metallurgiepool van Schneider in België te situeren (p. 201).

Het gaat kortom om een knap werk, boordevol informatie over de technische en financiële realiteit van de onderneming, dat de geschiedenis van het bedrijf van meer dan een eeuw volgt vanuit een pertinente organisatorische invalshoek.

Eric Geerkens
Université de Liège
(Vertaling: Dirk Luyten)

Margaret Ackrill en Leslie Hannah, *Barclays: The Business of Banking 1690-1996* (Cambridge: Cambridge University Press 2001) XXI + 481 p. + ill. ISBN 0521790352

De auteurs, beide verbonden aan de London School of Economics, kregen in 1989 de opdracht van Barclays een geschiedenis over deze bank te schrijven. Door diverse oorzaken volgde de publicatie pas in 2001. De auteurs hebben zich geconcentreerd op de strategie van de onderneming en beschrijven tevens de onderneming van binnenuit, dit alles afgespiegeld tegen de samenleving waarin wordt geopereerd. De eerste 250 jaar worden kort in een dikke 100 bladzijden behandeld, mede omdat deze periode al eerder is beschreven. De nadruk van de studie ligt op de tweede helft van de twintigste eeuw waar 270 bladzijden

voor zijn ingeruimd. De resterende 100 bladzijden van het boek – zoals het een bancair-historische studie betaamt rijk geïllustreerd en met donkerblauwe omslag uitgevoerd – bevatten interessante bijlagen over directeuren, kantoren, balanstotalen, vergelijkingen met binnenlandse en buitenlandse banken, jaarlijkse dividenduitkeringen aan aandeelhouders, geleden verliezen, et cetera.

De geschiedenis van Barclays begint in 1690 als John Freame met zijn zwager Thomas Gould in Londen als goudsmid-bankier met hun zaak beginnen. De naam Barclay komt in beeld als James Barclay in 1733 partner wordt van zijn schoonvader Freame. In 1896 vormde een groep van 20 kooplieden-bankiers, waaronder de 6e generatie Barclay, een nieuwe bank genaamd Barclay and Company. De groep was door zakelijke- en familiebanden en dezelfde religie met elkaar verbonden. De bank werd bekend als the Quaker Bank, de religie van de oprichters. Over deze Quakers wordt in de beschrijving van de eerste tweehonderd jaar ook veel interessante informatie verschaft.

De nieuwe bank was bij oprichting gecontreerd in Oost en Zuid-Oost Engeland met 182 kantoren. Door de fusie in 1918 met de London, Provincial and South Western Bank ontstond een landelijke dekking en trad de bank toe tot de 'big five' van Engeland: Barclays, Midland Bank (nu HSBC), Lloyds, National Provincial en Westminster. De laatste twee zijn na hun fusie tot National Westminster in 2000 overgenomen door de Royal Bank of Scotland. In 1926 was het aantal kantoren van Barclays toegenomen tot 1837. Ter vergelijking, de Rotterdamsche Bankvereeniging, in Nederland de bank met de meeste vestigingen, bracht het in 1929 niet verder dan 149 kantoren. Een volgende belangrijke binnenlandse acquisitie werd in 1969 door Barclays gedaan door de overname van Martins Bank.

De internationalisatie van Barclays begon in 1925 toen de in voorafgaande jaren overgenomen Colonial Bank, Anglo Egyptian Bank en National Bank of South Africa werden samengevoegd tot Barclays Bank DCO (Dominion, Colonial and Overseas). De diversificatie werd in de jaren tachtig van de twintigste eeuw voortgezet met de oprichting in 1986 van een investment bank divisie, het huidige Barclays Capital. In navolging van andere banken nam Barclays in 1995 de Amerikaanse fondsenbeheerder Wells Fargo Nikko Investment Advisers over. Dit bedrijf werd samengevoegd met dochteronderneming BZW Investment Management tot Barclays Global Investors. De overname in 2000 van The Woolwich, een hypotheekbank (building society) uit 1847 en de strategische alliantie in 2001 met verzekeraar Legal & General worden in het boek niet meer beschreven.

Wie geïnteresseerd is in de relatie van Barclays met Nederland moet worden teleurgesteld. Ons land wordt in het boek maar enkele keren genoemd, o.a. de vestiging van Barclays in 1970 in Amsterdam en de overname van Kol & Co. in hetzelfde jaar en de acquisitie door ABN AMRO van Barclays-dochter BZW in Australië in 1997. Dit laat onverlet dat dit een belangwekkende studie is over een grote Britse onderneming. Het boek is goed toegankelijk geschreven en bevat allerlei aspecten van het bancaire bedrijf, het bankieren, innovaties (in 1967 introductie geldautomaat en in 1995 eerste bank op internet), cliënten alsmede van de organisatie zelf en een belangrijk aspect, de mensen die de organisatie vormen.

Daar het boek een periode van 300 jaar bestrijkt, is het niet mogelijk één interne strategie te vermelden of het zouden de belangrijke (Quaker-)normen eerlijkheid, integriteit en oprechtheid bij het contact met de cliënt moeten zijn. Ook zijn ondernemingen tegenwoordig steeds sneller genoodzaakt hun eigen strategie bij te stellen of overboord te zetten van-

wege de zeer snel wisselende marktomstandigheden.

Dit boek kan als voorbeeld dienen voor andere bedrijfsgeschiedenissen (niet alleen bancair-financieel) vanwege het beschrijvende karakter over organisatie, leidinggevenden, medewerkers en het beleid van de onderneming maar tevens door de vele statistische bijlagen die een inzicht geven in groei, verandering en expansie van het bedrijf. Het boek is terecht bekroond met de Wadsworth Prize 2002. Deze prijs wordt jaarlijks door de Business Archives Council toegekend aan een recent verschenen boek op het gebied van bedrijfsgeschiedenis.

Ton de Graaf
ABN AMRO Historisch Archief, Amsterdam

F. Baudet, *Utrecht in bedrijf. De economische ontwikkeling van stad en regio en de Kamer van Koophandel. 1852-2002* (Utrecht: Matrijs 2002) 143 pag. ISBN 9053452095

'Bereikbaarheid voor alles' zou het motto kunnen zijn van het gedenkboek 'Utrecht in bedrijf' over de 150-jarige geschiedenis van de Utrechtse Kamer van Koophandel geschreven door Floribert Baudet verbonden aan het Utrechtse Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur. In het mooi verzorgde en fraai geïllustreerde boek spelen infrastructuur en het ijveren van de Kamer van Koophandel hiervoor een hoofdrol: de luchtfoto op de achterflap van naast elkaar gelegen spoorwegen, A2 en Amsterdam Rijnkanaal, met een bedrijventerrein daartussen ingeklemd, weerspiegelt dan ook de inhoud.

'Utrecht in bedrijf' is geen organisatiegeschiedenis in enge zin, maar integreert de geschiedenis van de Kamer van Koophandel in de ruimtelijk-economische geschiedenis van de regio. De nadruk ligt op de laatste vijftig jaar. De periode 1852-1952 wordt in één hoofdstuk behandeld, de drie volgende hoofdstukken beslaan de periode 1952-2002. Elk van de hoofdstukken start met een schets van de regionale ontwikkeling waarbij conjuncturele ontwikkelingen in verband worden gebracht met aspecten van ruimtelijke ordening en arbeidsmarkt. De uit de literatuur bekende ontwikkelingslijnen van industrialisatie, deïndustrialisatie, de groeiende dominantie van de dienstensector, woningnood, woningbouwprogramma's, suburbanisatie en versterking van de stedelijke centra passeren de revue. Baudet vat de bestaande literatuur overzichtelijk samen.

Na deze schets komen de activiteiten van de Kamer van Koophandel aan bod, waarbij de auteur zich op jaarverslagen, notulen van bestuursvergaderingen en nota's van Kamer baseert.

De rol van de organisatie als belangenbehartiger komt beter uit de verf dan die als middelaar tussen overheid en bedrijfsleven. Baudet besteedt vooral aandacht aan de reacties van de Kamer op de ruimtelijke ontwikkelingen. Zo bleek de Kamer een onvermoeibaar ijveraar voor de opheffing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (om meer bouwruimte te verkrijgen) en de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal in de jaren twintig en was ze een warm voorstander van de bouw van de zeer omstreden en langdurige vertraagde A27 en A28. Over Hoog Catharijne wellicht het ultieme stedelijke bereikbaarheidsproject – was de organisatie bijzonder enthousiast en met Bredero-directeur J. de Vries in haar midden spreidde de Kamer een grote planologische belangstelling voor stad en regio ten toon.

Een nadeel van de gehanteerde werkwijze is dat te midden van de veelheid aan regionale ontwikkelingen niet altijd helder is wat de rapporten en adviezen van de Kamer in de praktijk opleverden. Hoe doorslaggevend bijvoorbeeld de rol van de Kamer was bij het steeds voller en

drukker worden van het Utrechtse (infrastructurele) landschap valt hierdoor niet na te gaan. Een voordeel van de toegepaste presentatie is dat de beschreven standpunten en activiteiten van de jubilerende organisatie binnen hun context geplaatst worden en de lezer een beknopt, maar helder overzicht krijgt van de economische geschiedenis van de regio Utrecht.

Hans Buiter
Technische Universiteit Eindhoven

Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam: Prometheus 2002) 476 p. ISBN 9053335900

In een verpakking die niet direct aan een geschiedenishandboek doet denken, steekt eindelijk eens een Nederlandstalig handboek voor de middeleeuwse geschiedenis dat boven droge feiten en details weet uit te stijgen. Het is redelijk uitvoerig, bepaald niet oppervlakkig of louter structuurbeschrijvend, en doorgaans aansprekend qua taalgebruik. Daarbij komt dat het als boekuitgave een lust voor het oog én redelijk betaalbaar is. Kortom: een opmerkelijk fenomeen op een moment dat bachelorprogramma's worden ingevoerd en de ruimte om beginnende geschiedenisstudenten nog enigszins adequaat en aansprekend te introduceren in de bakermat van onze moderne samenleving aan de meeste instellingen voor hoger onderwijs verder ingeperkt wordt. Twee auteurs die hun sporen hebben verdiend op het terrein van de sociaal-institutionele en sociaal-economische geschiedenis en kunnen bogen op een ruime onderwijservaring, staan borg voor kwaliteit.

De wording van de moderne, westerse samenleving is duidelijk het perspectief van waaruit dit uit zeventien hoofdstukken bestaande boek is geconcipieerd. Chronologie vormt derhalve de hoofdstructuur. Daarbinnen worden de grondtrekken van de preïndustriële samenleving beschreven. Helaas blijven deze beperkt tot de periode van grofweg de 4e eeuw (Romeinse erfenis en Volksverhuizingen) tot ca. 1500, wat in wezen geen cesuur is, zoals in hoofdstuk 17 terecht wordt benadrukt. De sociaal-economische, politiek-institutionele en kerkelijke ontwikkelingen komen fasegewijs (globaal tot 10e eeuw, dan 10e tot 13e eeuw en tot slot 14e-15e eeuw) apart, maar ook in onderling verband aan de orde. Dat laatste geldt in mindere mate voor de ontwikkelingen op het vlak van cultuur, ideeën en religieuze beleving, sectoren waar beide auteurs klaarblijkelijk minder raad mee weten. Het 13e hoofdstuk 'Denken over mens en wereld' bij voorbeeld doorbreekt in zekere zin de overigens chronologische hoofdstructuur en vertoont aanmerkelijk minder dwarsverbindingen met andere hoofdstukken. Hoewel aan dat manco best wat woorden gewijd zouden kunnen worden, beperk ik me gezien het mij toegemeten aantal woorden en de lezers van dit tijdschrift tot het sociaal-economische en politiek-institutionele domein en de interferentie tussen beide.

Het hoofdstuk over de vroegmiddeleeuwse economie is weliswaar gebaseerd op informatie die op zijn vroegst uit de Karolingische tijd dateert, maar het gaat niettemin aan het hoofdstuk over de Franken vooraf. Het valt op dat hierin enerzijds terminologie wordt gehanteerd die geïntroduceerd is door neomarxistische historici (bijv. 'surplus-extractie'). Anderzijds wordt gelukkig! het begrip feodalisme, eveneens van marxistische oorsprong en in die betekenis gebruikt in een ander, aan universiteiten veelgebruikt handboek *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, vermeden. Het omstreden begrip feodaliteit wordt gereserveerd voor een stelsel van machtsuitoefening en specifieke vorm van patronage en terecht niet gekoppeld

aan de exploitatie van (groot-)grondbezit: dit voorkomt didactisch gezien veel verwarring. Qua volgorde bevreemdt het me dat uiteenzettingen over landbouwsystemen pas aan de orde komen in een later hoofdstuk, dat over 'Versnelde groei', alsof de vroege Middeleeuwen het zonder hadden kunnen stellen en archeologie geen veranderingen op dat vlak onthuld heeft.

Auteurs zien in het ontstaan van een verstedelijkte samenleving duidelijk dé opmaat tot de moderne maatschappij, waarin marktverhoudingen en kapitalistische tendensen kenmerkend zijn, maar focussen naar mijn idee iets te veel op die gebieden in Europa die op dat vlak vooropliepen. Het hoofdstuk onder de niet erg optimale titel 'Tussen crisis en contractie' laat duidelijk zien dat de sociaal-economische ontwikkelingen tijdens de late Middeleeuwen niet uitsluitend negatief geduid hoeven te worden. Ietwat modieus ogend juist omdat *gender* geen structureel element in het boek is, is de plotse aandacht voor de positie van de vrouw (overigens nauwelijks vier bladzijden, inclusief een kadertekst over Christine de Pizan). Het geheel van de sociaal-economische hoofdstukken overziende mag echter gezegd zijn dat dit handboek goed aansluit bij de actuele stand van onderzoek en in die zin een mooi en helder overzicht biedt.

Dwarsverbindingen met de politiek-institutionele hoofdstukken zijn over het algemeen didactisch instructief aangebracht. Wel moet geconstateerd worden dat die politiek-institutionele evolutie voor de vroege en volle Middeleeuwen in tegenstelling tot die van de late Middeleeuwen betrekkelijk traditioneel beschreven is.

Al met al biedt een handboek als dit juist dankzij de essayistische inslag, de problematiserende benadering die tot nadenken aanzet, dankzij ook de goed geselecteerde instructieve illustraties (deels in kleur), kaderteksten en selectieve bibliografie een mooie kans een handboek nu (ook) eens als werkboek en basis voor nadere reflectie en discussie te gebruiken in plaats van louter voor kennisverwerving. Zulke handboeken waren tot voor kort noch in het Engels noch in het Nederlands op de markt. Met het oog daarop wens ik dit boek een intensief en vruchtbaar gebruik in het hoger onderwijs toe.

Remi van Schaïk
Rijksuniversiteit Groningen

K.P. Companje, *Convergerende belangen. Belangenbehartiging van de zorgverzekeraars in historisch perspectief 1900-2001* (Zeist: Zorgverzekeraars Nederland i.s.m. de Stichting Historie Ziekenfondswezen z.j. [2001]) 352 p. ISBN 9075149013X

De voorzieningen voor financiële en maatschappelijke zekerheid in Nederland laten in de negentiende en twintigste eeuw een ontwikkeling zien van differentiatie naar integratie. Tussen 1860 en 1960 ontwikkelt zich in een moderniserende samenleving een sterk verkokerd systeem van gespecialiseerde banken, verzekeringsmaatschappijen en verzekeringsfondsen. Een commerciële, een ideële en een publieke sector worden strikt van elkaar gescheiden. Arbeiders, boeren en middenstanders stichten in veel gevallen eigen instellingen die in hun specifieke economische en maatschappelijke behoeften moeten voorzien. Sinds de jaren 1960, in een volgroeide verzorgingssamenleving, worden de opgetrokken scheidsmuren echter één voor één weggebroken. De ziektekostenverzekering is geen uitzondering op dit patroon. Zij ontwikkelt zich sinds het einde van de negentiende eeuw in veel opzichten gescheiden van andere zekerheidsvoorzieningen. Op het eigen terrein zijn er wettelijke en niet-wettelijke verzekeringen, voor verzekerden van uiteenlopende maat-

schappelijke positie, uitgevoerd door commerciële verzekeringsmaatschappijen en door in meerdere of mindere mate ideële fondsen en verenigingen. Een extra is dat hier ook de verzuiling, meer dan elders, haar sporen trekt. De sloop van scheidsmuren in het ziektekostenbestel komt in de jaren 1970 op gang, maar krijgt haar beslag vooral sinds het midden van de jaren 1980.

Convergerende belangen beschrijft tegen deze achtergrond de geschiedenis van de organisaties voor belangenbehartiging die in de twintigste eeuw door de maatschappijen en instellingen op het terrein van de ziektekostenverzekering worden opgericht. De titel is enigszins misleidend, aangezien er in de eerste vier decennia na 1900 vooral divergerende belangen worden behartigd. Daarbij staan de economische belangen van de artsen, de sociale belangen van de arbeiders en de levensbeschouwelijke en politieke belangen van de zuilen – elk met eigen ziekenfondsen – tegenover elkaar. De totstandkoming van een publieke ziektekostenverzekering, door toedoen van de Duitse bezetter in 1941, brengt daarin voor het eerst verandering. Zij geeft de ziekenfondsen, die de verzekering uitvoeren, een overheersend gezamenlijk belang – met name tegenover de overheid. Tegelijkertijd wordt de machtspositie van de artsen tijdens de bezetting sterk aangetast. Na 1945 nemen de vooroorlogse sociale en levensbeschouwelijke tegenstellingen geleidelijk af in belang. In 1976 kunnen de ziekenfondsen zich in één belangenorganisatie verenigen. Commerciële verzekeringsmaatschappijen kunnen zich na 1945, bij een snel toenemende welvaart, goed ontplooien in de ziektekostenverzekering – en dus ook in de belangenbehartiging. Door de ontwikkeling in de richting van een geïntegreerde basisverzekering die door ziekenfondsen én private verzekeraars wordt uitgevoerd, sinds het midden van de jaren tachtig, ontstaan ook hier gemeenschappelijke belangen. De belangenorganisaties van de fondsen en de verzekeraars gaan in 1995 samen in *Zorgverzekeraars Nederland.*

Analyses van onderlinge twisten kunnen boeiend en verhelderend zijn. Maar als die twisten en de talloze overlegrondes om ze te beslechten steeds weer op de voet worden gevolgd, is het voor de lezer wel eens vermoeiend. Dit geldt ook voor het hier besproken boek. Als het onderlinge getwist in 1995 is opgehouden, resteert een wat brave beschrijving van de eerste vijf jaren van *Zorgverzekeraars Nederland* – dat tevens opdracht gaf voor deze studie. Een en ander neemt niet weg, dat *Convergerende belangen* een rijke bron van informatie is over de ziektekostenverzekering in de twintigste eeuw. Vooral voor de private sector is het een welkome aanvulling.

Jan Peet
Nijmegen

François Crouzet, *A History of the European Economy, 1000-2000* (Charlottevil-le: University of Virginia Press 2001) 329 p. ISBN 0813920256
E. Damsgaard Hansen, *European Economic History. From Mercantilism to Maastricht and beyond* (Kopenhagen: Copenhagen Business School Press 2001) 528 p. ISBN 8763000172

Een auteur moet de moed in de schoenen zakken als hij voor de taak komt te staan de Europese economische geschiedenis in het afgelopen millennium te beschrijven. Niettemin leverde 2001 twee boeken op waarvan de auteur van het eerste zijn tanden zette in de afgelopen 1000 jaar als geheel, terwijl de auteur van het tweede zich aan de laatste 500 jaar zette. Hier dient de vraag te worden gesteld of hun werk wordt gekenmerkt door de adelaarsblik nodig om overzicht te krijgen, of dat het op een Icarusvlucht is uitgedraaid.

Crouzet toont zich een vakman die zo'n klus weet te klaren. In slechts 259 pagina's tekst trekt de Fransman een lijn door de Europese economische geschiedenis. De eerste twee hoofdstukken gaan over de periode 1000-1760, een periode waarin hij bevolkingsgroei als de belangrijkste motor in de economie beschouwt. Productie en handel groeiden tussen de 11e en de 18e eeuw voornamelijk doordat de bevolking vervijfvoudigde. 'Smithiaanse' groei die in het kwantitatieve bleef steken zo constateert Crouzet, maar het ontgaat hem niet dat in sommige perioden demografische druk technische vooruitgang opriep. Bovendien ontstond door handel en huisnijverheid de mogelijkheid buiten de landbouw een aanvullend inkomen te verdienen. Groei per hoofd en technische sprongen waren echter incidenten, geen endogeen onderdeel van het economisch proces. Een Malthusiaanse val werd er niet door voorkomen. Elke technologische sprong resulteerde weer in bevolkingsgroei, waarna de samenleving toch steeds weer door epidemieën, hongersnoden en oorlogen werd teruggeworpen.

Na grootschalige ontginningen in de 12e en 13e eeuw ontstond in de 14e eeuw overbevolking, resulterend in uitputting van de grond en grote hongersnood in 1315-1317. De pest van 1348-1350 vernietigde daarop een goed deel van de Europese bevolking. Honderd jaar later begon een periode van hernieuwde expansie. De dreiging van nieuwe overbevolking vanaf de 16e eeuw werd beperkt door de Baltische graanhandel die voedselaanvoer uit onderbevolkte gebieden mogelijk maakte. Niettemin stagneerde tussen 1590 en 1650 de groei in de meeste landen. Door verbeterde landbouwtechnieken en nauwere handelscontacten kon Europa een steeds omvangrijker bevolking voeden. Elke stagnatie vond dan ook op een hoger niveau plaats dan de vorige. Groei was niet alleen een gevolg van bevolkingsgroei, maar ook van accumulatie van kapitaal, kennis en technologie. Vanaf ongeveer 1720 ziet Crouzet dan ook herstel zonder dat er van een werkelijk terugslag sprake was geweest. Deze groei werd veroorzaakt door toenemende ambachtelijke productie, proto-industriële ontwikkeling en verspreiding van moderne agrarische technieken. Tegen het eind van de eeuw doemde echter opnieuw een Malthusiaanse terugslag op.

Hoofdstuk 3 gaat over de industrialisatie, voor Crouzet hét keerpunt in de economische geschiedenis. Groot-Brittannië wees Europa de weg om aan Malthus te ontsnappen. De industriële revolutie was vooral een dramatische verandering van technologie. Crouzet pikt Wrigleys idee op dat nieuwe, anorganische grondstoffen het mogelijk maakten het Malthusiaanse probleem naar een onbekende toekomst te verplaatsen. De industriële revolutie werd bepaald door aanbodsfactoren en technologie. Daarbij werd techniek een endogene grootheid, waarvoor een elastische aanbodscurve ontstond. Crouzet spreekt daarom van een revolutie, ook al is hij het eens met historici die erop wijzen dat een groeisprong ontbrak. Toch ziet hij vanaf 1780 wel een versnelling van de groei, maar de macro-economische reeksen voor deze periode acht hij te onbetrouwbaar om daar zeker van te zijn.

Mede doordat de handelsmetropool Londen, die er vanaf de 17e eeuw voor zorgde dat de markteconomie op de Britse eilanden diep wortel schoot, geen stadstaat was maar de hoofdstad van een aanzienlijk rijk, lukte de doorbraak nu wel waar Venetië of Nederland eerder faalden. In Engeland ontstond een krachtige markteconomie in een sterke, moderne staat. Na de *Glorious Revolution* kon die staat voldoende belasting heffen om een aanzienlijk leger en een grote vloot te financieren. Daardoor kon Britse agressie in de periode 1792-1815 elke Franse poging onderdrukken

om uit te groeien tot een serieuze rivaal. Voor het eerst was het centrum van de wereldhandel gevestigd in een staat, sterk genoeg om zijn handelsbelangen op agressieve wijze te ondersteunen. Het was een voorwaarde voor de industriële revolutie, waaraan eerdere markteconomieën niet voldeden. Na dit te hebben geconstateerd, gaat de rest van dit hoofdstuk over de verspreiding van de industrie.

In het laatste hoofdstuk, 'Disasters, Renaissance, Decline, 1914-2000', beschrijft Crouzet de rampzalige oorlogen en economische stagnatie van het begin van de 20e eeuw, het herstel na de Tweede Wereldoorlog en het proces van Europese deling, van West-Europese integratie en de tegenvallende groei in de late eeuw. Over de toekomst is hij pessimistisch. De dalende bevolkingsgroei acht hij een bedreiging voor de demografische continuïteit van het Westen. Niet alleen daalt naar verwachting de Europese bevolking tussen nu en 2050 absoluut met de 13-24%, ook bedraagt dan het Europese aandeel in de wereldbevolking, in 1900 25%, nog maar 7%. Elke twee werkenden moet dan bovendien één gepensioneerde onderhouden.

Crouzets boek getuigt van visie. Hij is erin geslaagd in ruim 250 pagina's een beeld te schetsen van de economische geschiedenis van het afgelopen millennium, waarbij hij niet aarzelt duidelijke standpunten in te nemen. Anderzijds bewaart hij voldoende evenwicht. Jammer is slechts dat hij zich een aantal keren verslikt in politiek-historische uitspraken. Het kan zijn dat Crouzet een halve eeuw geleden op een Franse dorpsschool van een patriottische onderwijzer heeft geleerd dat de 18e eeuwse Frans-Engelse oorlogen volledig werden veroorzaakt door de agressie van het perfide Albion, maar van een historicus van Crouzets kaliber mag een genuanceerdere visie worden verwacht. Ook lijkt het overdreven Milward te scharen onder 'northern racists', als deze op de monetaire verschillen tussen Noord-Europese en 'Club Med'-landen wijst. Pijnlijk is dat hij over de rol van de joden in de Europese geschiedenis een Duits econoom uit het midden van de 20e eeuw aanhaalt Werner Sombart die zeker niet van racistische trekken vrij was. Ten slotte Crouzets opmerking dat de Verenigde Staten gedurende de Koude Oorlog Europa een federale staat hadden moeten opleggen en de nationale staten had moeten vernietigen. Idioot is hiervoor de enig mogelijke kwalificatie. Crouzet heeft een prachtig boek geschreven, met een heldere lijn, dat helaas op enkele plaatsen door ondoordachte politieke passages ernstig wordt ontsierd.

Damsgaard Hansens boek is van een andere orde. In dit omvangrijke werk is geen sprake van een vogelvlucht over de Europese economische geschiedenis. Eerder kijkt de auteur vanaf een Deense hoogte naar Europa. Het valt daarbij op dat het Denemarken aan een hooggebergte ontbreekt. Hoe verder een gebied van Kopenhagen verwijderd is, hoe geringer de aandacht die er aan wordt besteed. Het gevolg is dat de Scandinavische landen en het Baltische gebied worden overbelicht, terwijl Italië of Spanje wel erg weinig aandacht krijgen. Niettemin staat alles wat erin moet er wel zo'n beetje in. De enorme hoeveelheid informatie is echter opgedeeld over een eindeloos aantal korte paragraafjes, zonder dat er een lijn te ontdekken valt. Wat Damsgaard Hansen beschouwt als de oorzaak van de economische ontwikkeling in de afgelopen eeuwen, zou ik niet kunnen zeggen. Zijn boek is een opeenstapeling van informatie, waar behalve de chronologie weinig orde in is aangebracht. Een collega beschreef het boek als zanderig, en inderdaad, het bevat veel materie, maar je krijgt er geen grip op.

Hein A.M. Klemann
Universiteit Utrecht

Jasper Faber, *Kennisverwerving in de Nederlandse industrie, 1870-1970* (Aksant: Amsterdam 2001) 328 p. ISBN 9052600171
Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam

Het proefschrift van Jasper Faber *Kennisverwerving in de Nederlandse industrie, 1870-1970* sluit goed aan bij de hedendaagse discussie over de innovativiteit van het Nederlandse bedrijfsleven. De verwevenheid tussen overheid, universiteiten en bedrijfsleven en de onderlinge kennisuitwisseling wordt daarbij vaak als essentieel gezien voor de kennisopbouw van het bedrijfsleven. Faber analyseert de historische ontwikkeling van de kennisverwerving bij een aantal Nederlandse industriële bedrijven tegen deze achtergrond. Zeker recentelijk is de historische belangstelling naar kennisverwerving aanzienlijk toegenomen. In tegenstelling tot de situatie bij grote bedrijven, is over de kennisverwerving van middelgrote ondernemingen weinig bekend. Faber heeft met zijn proefschrift dit nog onontgonnen terrein betreden. Daarbij staat de vraag centraal hoe de kennisverwerving binnen middelgrote bedrijven uit de verwerkende industrie zich in de periode 1870-1970 ontwikkelde en hoe dit zich verhield tot de productie en verkoop.

Behalve de manier van kennisverwerving, kunnen de hoeveelheid, de soort en het doel van de te verwerven kennis verschillen van bedrijf tot bedrijf. In deze vergelijkende studie worden de kennisverwervingspatronen geschetst en in verband gebracht met de geconstateerde bedrijfskenmerken. Daarbij wordt aangesloten bij de in de economische literatuur geconstateerde verbanden tussen innovatiepatronen, kennisverwervingspatronen en bedrijfskenmerken (Freeman en Soete, Pavitt) en gekeken in hoeverre de gevalstudies in de geschetste ideaaltypen passen. Faber concludeert dat, naast de organisatie, de grootte en de houding van de leiding van het bedrijf en bedrijfseconomische factoren, de sector waar het bedrijf toe behoort het meest bepalend was voor het kennisverwervingspatroon. De reden hiervoor is dat er binnen een sector een belangrijke gemeenschappelijke technologische basis is en dat er concurrentie plaatsvindt op gemeenschappelijke markten.

De studie is opgebouwd uit een zevental hoofdstukken. Na het inleidende hoofdstuk waarin de vragen en invalshoek uiteen worden gezet, gaat Faber nader in op het Nederlandse innovatiesysteem (hoofdstuk 2). Op overzichtelijke wijze brengt hij in kaart hoe het Nederlandse bedrijfsleven, in de negentiende eeuw nog voornamelijk op het buitenland gericht, steeds meer mogelijkheden kreeg in eigen land kennis op te doen. Dit als gevolg van het ontstaan van een kennisnetwerk tussen bedrijven, universiteiten en hogescholen, onderzoeksinstituten en beroepsverenigingen, waarbinnen kennis werd ontwikkeld en verspreid. Faber schetst vervolgens op heldere en systematische wijze de kennisverwervingspatronen van een vijftal bedrijven tegen de achtergrond van de sectorale ontwikkelingen, het sectorale innovatiesysteem en de bedrijfsspecifieke veranderingen (hoofdstuk 3 t/m 6). Op basis van een aantal criteria (middelgrote ondernemingen, gedurende een langere periode actief, behorend tot in de 20e eeuw belangrijke sectoren en beschikbaarheid van archiefmateriaal) is gekozen voor De Koninklijke Nederlandsche Katoenspinnerij, Taminiau en De Betuwe, beiden actief in fruitverwerkende industrie, het elektrotechnische bedrijf Heemaf en het chemiebedrijf Noury & van der Lande. In het slothoofdstuk (7) komen alle geschetste lijnen vervolgens samen.

Voor de Koninklijke Nederlansche Katoenspinnerij waren aanvankelijk vooral de machinefabrikanten van betekenis. Zij voorzagen het bedrijf van kennis over verlaging van de productiekos-

ten. Medio jaren dertig nam het belang van vezeltechnische kennis naast mechanische kennis toe, om de voor nieuwe markten benodigde kwaliteitsverhoging te kunnen behalen. Daarvoor werkte het bedrijf steeds vaker samen met onderzoeksinstituten en andere bedrijven. Een eigen onderzoeksafdeling kwam evenwel niet van de grond. Voor de vruchtenconservenindustrie was vooral de kwaliteit van het product van groot belang. Voor kennis hierover was gedurende de gehele onderzoeksperiode het proberen en experimenteren veruit het belangrijkste. Dit werd merendeels uitgevoerd in het eigen bedrijf of in samenwerking met anderen. Kennis over machines en conserveringsmiddelen werden in grotere mate van externe bronnen betrokken. Wel bestond hierin een verschil tussen het grotere en financieel gezondere bedrijf De Betuwe en het kleinere en minder rijke Taminiau. Deze laatste was minder actief in het verwerven van kennis en deed vaker een beroep op kennis van externen.

Voor het elektrotechnische bedrijf Heemaf was zowel eigen speurwerk als het verwerven van licenties van belang, afhankelijk van het product. Door het aankopen van licenties werd het Heemaf mogelijk te voldoen aan de hoge kwaliteitseisen van de Nederlandse staatsbedrijven ten aanzien van bijzondere producten als telefoons en tractiemateriaal. Voor elektromotoren en installaties, die de private markt bedienden, moest echter zelf speurwerk worden verricht.

Noury & van der Lande, dat haar wortels in de olie- en meelsector had, richtte al vroeg een eigen laboratorium op ten behoeve van het ontwikkelen van nieuwe producten. Voor verbetering van producten en productieprocessen ging men vaker te rade bij externen. Was het in eigen huis ontwikkelen van nieuwe producten een patroon dat we in de gehele chemische industrie tegenkomen, de *vroege* oriëntatie op interne kennisverwerving voor diversificatie was vooral te danken aan de directeur J.C.L. van der Lande. Na zijn overlijden in 1943 bleven innovaties niet alleen beperkt tot de inmiddels betreden gebieden, maar werd bovendien meer gebruik gemaakt van externe bronnen, zoals TNO.

Het boek dat veel ontwikkelingen schetst, roept bij de lezer soms toch een aantal vragen op. Zo wordt niet altijd duidelijk hoe de kennisverwerving nu precies verliep. Welke alternatieven werden tegen elkaar afgewogen en waarom leidde dit tot een bepaalde uitkomst? Bij Noury & van der Lande bijvoorbeeld komen we onvoldoende te weten over de achtergrond van het onderzoek naar de methode om wateroplosbare aspirinetabletten te maken. Waar de auteur wel op de alternatieven en keuzebeslissingen ingaat, zoals in het geval van vloeibare vruchtenconserven bij De Betuwe, wint het proefschrift aan diepte. Faber noemt voorts, zowel in zijn inleiding als in zijn conclusie, terloops dat bij categorisering in ideaaltypen er rekening mee moet worden gehouden dat dit door de tijd heen kan veranderen. Dit maakt de lezer nieuwsgierig, te meer, daar de vijf door hem bestudeerde bedrijven gedurende een periode van honderd jaar zijn bestudeerd. In de conclusies vermeldt Faber slechts zijdelings dat de KNKS zelf steeds meer speurwerk ging doen, maar gaat hij echter niet op meer methodologische vragen in: In hoeverre kunnen door historisch onderzoek de in de sociale wetenschappen gehanteerde categoriseringen worden genuanceerd? Zijn er beperkingen aan het gebruik van deze niet-gehistoriseerde indelingen voor historisch onderzoek? Ook is de in het slotconclusie gedane poging de uitkomsten van de dissertatie te verbinden met de economische groei van Nederland minder geslaagd. In tegenstelling tot de rest van de conclusies ontbreekt de onderbouwing en lijkt deze vraag niet in het eerdere onderzoek te zijn verweven. Desalniettemin is met

dit goed leesbare proefschrift een mooi resultaat bereikt op een nog nauwelijks ontgonnen terrein.

Mila Davids
Technische Universiteit Eindhoven

Frans van Gaal, *Spanning in de polder. 55 jaar CAO-ontwikkeling in de metaal- en elektrotechnische industrie* (Leidschendam: Stichting ROM 2001) ISBN 9080681717

Het poldermodel is doorgedrongen tot het jubileumboek. Dit was natuurlijk een kwestie van tijd, immers sinds een decennium zijn de vele overlegorganisaties die vorm gaven aan het naoorlogse sociaal-economische bestel rijp voor herdenkingsboeken. Bottenburg's *'Aan den Arbeid!' In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid, 1945-1995* (Amsterdam 1995) was een van de eerste, maar zo langzamerhand kunnen we spreken over een groeiende stroom van studies over overlegorganisaties van 'natuurlijke tegenstrevers'. Het modewoord poldermodel roept inmiddels bij sommigen afgrijzen op ('stroperig', 'achterkamertjes'), terwijl het nog niet zo lang geleden als erenaam gemunt werd voor het succesvolle Nederlandse overlegmodel. Van Gaal rekent in dit boek af met een populaire misvatting dat het streven naar consensus in overlegorganen betekent dat er geen belangentegenstellingen meer worden uitgevochten. Als er ergens veel gestaakt en geruzied wordt, dan is het wel in deze studie over de metaal- en elektrotechnische industrie.

De Raad van Overleg in de Metaal-en Elektrotechnische Industrie, de ROM, staat centraal in *Spanning in de polder*. Van Gaal behandelt een brede waaier aan onderwerpen. In de ROM, die in 1947 van start ging onder de naam Vakraad voor de Metaalnijverheid, onderhandelen federaties van werknemers en werkgevers over de arbeidsvoorwaarden in deze gedifferentieerde bedrijfstak. De onderhandelingen over CAO's zijn altijd de belangrijkste taak geweest, maar ook andere vormen van bipartiete samenwerking vonden hun oorsprong in dit overlegorgaan, zoals het Bedrijfspensioenfonds voor de Metaalindustrie (sinds 1949) en de uitvoering van sociale zekerheidswetten in de Bedrijfsvereniging. En dus passeert niet alleen de loonvorming door de jaren heen de revue (hoofdstukken 2, 3 en 4), maar ook (pre-)pensioenen, opleidingsmogelijkheden, vakantiedagen, arbeidsduurverkorting en de WAO-problematiek (hoofdstukken 5 tot en met 9).

Het Akkoord van Wassenaar uit 1982 kan natuurlijk niet ontbreken in een boek met 'polder' in de titel. Het komt dan ook op verschillende plaatsen in het boek ter sprake, al wordt het soms wat cryptisch omschreven als het conceptakkoord van de Stichting van de Arbeid van 19 november 1982 (p. 197). In het Akkoord van Wassenaar hadden de voormannen van centrale werkgevers- en werknemersorganisaties binnen de Stichting van de Arbeid zich bereid verklaard om arbeidstijdverkorting en loonmatiging tegen elkaar uit te ruilen. Op het bedrijfstakniveau bleek die bereidheid nog heel wat complexer. Vóór het Akkoord waren het vooral stemmen in de vakbeweging die dit idee opperden, met name Arie Groenevelt van de Metaalbedrijfsbond NVV ijverde hiervoor. De voorzitter van de FME (Federatie van Werkgevers in de Metaal- en Elektrotechnische industrie) Wim ter Hart maakte zich echter daags ná bekendmaking van het Akkoord kwaad, omdat hij bang was dat arbeidstijdverkorting verheven zou worden tot een nieuw keurslijf voor de werkgevers. Maar de FME paste zich al snel aan, en besprak begin 1983 in de ROM een plan om de opleiding van jongeren te financieren uit arbeidstijdverkorting én de prijscompensatie. Het kostte vervolgens de vakbeweging weer

een paar jaar voordat zij zover was dit in een CAO op te nemen. Dit voorbeeld laat zien dat Van Gaal ook mensen met kennis van de algemene geschiedenis van arbeidsverhoudingen nog nieuwe informatie biedt, en wel een inkleuring vanuit de metaalsector, onder andere door interviews met de hoofdrolspelers.

De doelgroep van het boek is het brede publiek, dat blijkt uit vormgeving en schrijfstijl. Het is wel jammer dat er in een publicatie waar duidelijk niet op kosten is beknibbeld geen grotere handreiking aan wetenschappers is gedaan. Dat vormgevingseisen tabellen en grafieken naar een bijlage verbannen, is begrijpelijk, maar het is wel hinderlijk dat de geïnteresseerde lezer het bestaan van die (losse) bijlage alléén in het dankwoord verneemt. Het is begrijpelijk dat de auteur zich heeft laten bijpraten door arbeidsrechtdeskundige prof. dr. Wil Fasen en vakbondsman en -historicus Dik Nas, maar de lezer die de moeite neemt om de noten te lezen heeft toch echt meer aan concrete verwijzingen naar publicaties van deze deskundigen, dan naar de datum van het gesprek.

De chronologisch-thematische opzet van het boek is goed te verdedigen; aanvankelijk gingen de CAO-onderhandelingen vooral over lonen, en pas later in toenemende mate ook over andere arbeidsvoorwaarden. Er kleeft ook een nadeel aan deze opzet, namelijk dat allerlei interessante kwesties verspreid over het boek behandeld worden. Nu moet iemand die wil weten welke rol de eigengereidheid en/of het welbegrepen eigenbelang van de achterban speelde in het officiële overleg in de ROM, het hele boek doorlezen. Een onderwerpsregister had dit deels kunnen ondervangen. Met het trefwoord 'wilde stakingen', zou de lezer in verschillende hoofdstukken over de invloed daarvan op de vakbonden én individuele werkgevers kunnen lezen.

Van Gaal draagt vele bouwstenen aan voor een systematische analyse van thema's die belangrijk zijn in de studie van het Nederlandse overlegmodel. De wisselwerking tussen formeel en informeel overleg, bijvoorbeeld. Of de vraag waar de beslissingen over belangrijke sociale thema's nu werden genomen, op bedrijfs(tak)niveau of op een meer centraler niveau. En vooral hoe dit veranderde in de loop van de tijd.

Doreen Arnoldus
Vrije Universiteit Amsterdam

R. Harris, *Industrializing English Law. Entrepreneurship and Business Organization 1720-1844* (Cambridge: Cambridge University Press 2000) 332 + xvi p. ISBN 0521662753

Historisch onderzoek naar de invloed van institutionele verandering op economische groei kan een einde maken aan de gescheiden werelden waarin economisch historici en rechtshistorici leven. Dat is de onderliggende boodschap van het boek van Ron Harris over de organisatie van het Engelse bedrijfsleven in de periode 1550-1850. Harris onderzoekt in *Industrializing English Law* waarom in Engeland pas na afloop van de eerste industriële revolutie wetgeving tot stand kwam die de oprichting van naamloze vennootschappen mogelijk maakte. Terwijl ondernemers in de Verenigde Staten, Duitsland, Frankrijk en ook Nederland vanaf het begin van de industrialisatie gebruik maakten van deze rechtsvorm, was het in Engeland mogelijk gebleken om ook zonder een dergelijke institutie grote kapitaalinvesteringen te realiseren in de mijnbouw, textiel- en metaalnijverheid, wegen en kanalen, en het bank- en verzekeringswezen.

Harris' verklaring voor het uitblijven van wetgeving op het gebied van bedrijfsorganisatie gaat terug tot de tweede helft van de zestiende eeuw, toen Engeland als eerste Europees land *joint-stock corporations* oprichtte om de buitenlandse handel te organiseren en financie-

ren. Tussen 1550 en 1620 werden door de Engelse koning monopolies verleend aan handelsmaatschappijen op Rusland, de Oostzee, Frankrijk, Spanje, de Levant, Afrika, en Azië. In ruil hiervoor stortten de handelsmaatschappijen een vergoeding in staatskas, terwijl een deel van de betrokken kooplieden bovendien grote leningen aan de kroon verstrekte. Hoe geschikt deze organisatievorm ook leek, in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden de meeste monopolistische maatschappijen opgeheven. Met uitzondering van de East India Company werden de vennootschappen opengesteld voor alle kooplieden, waarna ze vooral nog als belangenbehartiger functioneerden zoals bijvoorbeeld ook de Amsterdamse directies van de Levantse en Oosterse handel.

De *joint-stock corporation* werd nieuw leven ingeblazen na de Glorious Revolution. Met name de oprichting van de Bank of England (1694), de New East India Company (1698) en de South Sea Company (1711) charters verleend door het Engelse parlement waren van groot belang. Het succes van deze compagnieën, weerspiegeld in een groeiende aandelenhandel en stijgende koersen, bracht vele tientallen ondernemers ertoe eveneens toestemming te vragen voor de oprichting van een vennootschap. De meeste initiatieven genomen in de jaren 1690 liepen echter op niets uit. Nog veel groter was het aantal nieuwe compagnieën dat tussen 1719 en 1721 werd opgericht. Behalve de oprichting van enkele veelbelovende handels- en verzekeringsmaatschappijen was het vooral het voornemen van de koning om de staatsschuld om te zetten in aandelen van de East India Company of de South Sea Company (hij koos uiteindelijk voor de laatste) die een beurshausse veroorzaakte. Enkele honderden nieuwe maatschappijen de meesten zonder parlementaire toestemming probeerden hun aandelen te verkopen om zo grote sommen geld op te halen.

Nog voor het uiteenspatten van deze *South Sea Bubble* in 1721 besloot het Engelse parlement de oprichting van maatschappijen op aandelen aan banden te leggen middels de befaamde 'Bubble Act' van 1720. De meeste historici beschouwen de Bubble Act als een geslaagde poging om de wildgroei van niet door het parlement goedgekeurde *joint-stock companies* en de daarmee gepaard gaande aandelenspeculatie te stoppen. Ten onrechte, zo maakt Harris' analyse van de tostandkoming van de Bubble Act duidelijk. De wet was een mislukte poging van de directie van de South Sea Company om de koers van hun aandelen te beïnvloedden en zo maximaal te profiteren van de afgesproken conversie. Harris toont overtuigend aan dat de wet bedoeld noch in staat was om speculatie op de aandelenmarkt tegen te gaan. Ook de geringe belangstelling van ondernemers voor *joint-stock companies* in later jaren had volgens Harris niets te maken met de Bubble Act. Veel belangrijker was de beschikbaarheid van alternatieve rechtsvormen als *partnerships* en *trusts* die geschikt genoeg bleken voor vooruitstrevende ondernemers om hun economische activiteiten te organiseren.

Pas aan het begin van de negentiende eeuw nam de belangstelling voor het *joint-stock* principe weer toe, met name onder verzekeraars, brouwers, meelfabricanten, metaalproducenten en later ook spoorwegondernemers. Het was dan ook voor het eerst in 1808 dat enkele Londense ondernemers teruggrepen op de Bubble Act uit 1720 om de plannen van hun concurrenten te dwarsbomen. Wat volgde was een jarenlange politieke en juridische strijd. Uiteindelijk stemde het Engelse parlement in 1844 in met de *Companies Act*. In deze wet werden *joint-stock business corporations* als aparte rechtspersoon met overdraagbare aandelen en een hiërarchische bestuursstructuur erkend. Een aanvullende wet uit 1855/56 regelde de beperkte aansprakelijkheid van aandeelhou-

ders. Volgens Harris was daarmee de rechtsvorm geschapen die niet alleen in Engeland maar in vrijwel alle geïndustrialiseerde landen van grote betekenis zou zijn voor het verdere verloop van de industrialisatie.

Dit boek is belangrijk voor Nederlandse onderzoekers. Het roept namelijk de vraag op hoe het in Nederland voor de industriële revolutie gesteld was met de regelgeving omtrent naamloze vennootschappen en andere bedrijfsvormen. Zelfs al kennen we de juridische oorsprong van de naamloze vennootschap in Nederland door het werk van E.J.J. van der Heijden (*De ontwikkeling van de naamlooze vennootschap in Nederland vóór de codificatie*, 1908), over de politieke, economische en juridische factoren die het ontstaan ervan verklaren weten we nog bijna niets, laat staan over de economische uitwerking van rechtsregels in de preïndustriële economie. Welke politiek-economische en juridische afwegingen bepaalden het kader waarbinnen de organisatie en financiering van het Nederlandse bedrijfsleven vóór 1850 vorm kreeg? Was er ook in Nederland een aanmerkelijk discrepantie tussen rechtsregels en economische praktijk? En speelden verschillen in ondernemingsrecht een rol in de commerciële competitie tussen Nederland en Engeland in de zeventiende en achttiende eeuw? De door Harris gehanteerde onderzoeksmethode lijkt bij uitstek geschikt om deze vragen te beantwoorden.

Oscar Gelderblom
Universiteit Utrecht

Bridget Hill, *Women Alone. Spinsters in England, 1660-1850* (New Haven/London: Yale University Press 2001) 219 p. ISBN 0300088205

Refereren aan de actualiteit is een veelgebruikte 'binnenkomer' in historische studies. Ook Bridget Hill, die met *Women alone* een overzichtswerk schreef over alleenstaande vrouwen in Engeland in de vroegmoderne tijd, begint haar inleiding met de hedendaagse problematiek. Tegenwoordig, aldus Hill, lijkt het vrijgezellenbestaan voor vrouwen een volledig geaccepteerde en vrije keuze. Toch blijken er bij nader inzien ook aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog vooroordelen en obstakels te bestaan voor alleenstaande vrouwen, al zijn de sociale stigma's uit het verleden grotendeels overwonnen. Hiermee wordt de mijns inziens enigszins gezochte overgang naar de vroegmoderne tijd gemaakt. Evenals vandaag de dag vormden alleenstaande vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw weliswaar een minderheid, maar wel een aanzienlijke minderheid van de totale bevolking. Deze constatering, en het feit dat desondanks relatief weinig aandacht is besteed aan alleenstaande vrouwen in het verleden, vormen voor Hill de belangrijkste redenen om een boek aan dit onderwerp te wijden. Afgezien van een enkeling, zoals de befaamde Olwen Hufton, maken historici bij het onderzoek naar vrouwen in de vroegmoderne tijd doorgaans geen verschil tussen getrouwde en ongetrouwde vrouwen.

Doel van dit boek is het geven van een gedetailleerd beeld van de levens van alleenstaande Engelse vrouwen in alle sociale klassen tussen 1660 en 1850. Welke mogelijkheden hadden zij op de arbeidsmarkt en hoe konden zij voorzien in hun zelfstandige bestaan? In hoeverre moesten zij een beroep doen op andere bronnen dan arbeid, zoals armenzorg, hulp van familie, maar ook prostitutie? Was hun keus om alleen te blijven vrijwillig of noodgedwongen? Daarnaast kijkt Hill naar het belang van religie, vriendschap en sociale controle voor vrijgezelle vrouwen. Het boek is ook opgebouwd aan de hand van deze deelvragen. De hoofdstukken 2 t/m 5 gaan in op vrouwen en arbeid in verschillende sectoren (resp. landbouw, nijverheid, handel en

onderwijs). De overige acht hoofdstukken zijn meer cultuurhistorisch van aard en gaan in op diverse aspecten zoals geletterdheid (h.7), armenzorg (h. 8), criminaliteit en prostitutie (h. 9), maar ook sociale controle en manieren om hieraan te ontsnappen (h. 10 en 11), religie (h. 12) en vriendschap (h.13). Deze indeling impliceert ook dat de hoofdstukken over landbouw, nijverheid, armenzorg en criminaliteit voornamelijk alleenstaanden uit de lagere sociale klassen behandelen en dat de overige hoofdstukken vooral ingaan op dames uit de midden- en hogere klassen.

Bridget Hill heeft met dit boek een goed leesbaar, zeer breed overzicht geschreven van de vrijgezelle vrouw in Engeland. De brede opzet is mijns inziens tevens een zwak punt van het boek. Hill raakt aan veel aspecten van het vrijgezelle leven van vrouwen, en probeert zowel hun sociaal-economische als hun sociaal-culturele positie te belichten, maar blijft hierbij nogal aan de oppervlakte. Een rode draad ontbreekt en de verschillende deelaspecten van de levens van vrijgezelle vrouwen worden niet op een systematische manier geanalyseerd, zelfs niet in het sociaal-economische gedeelte van het boek. Hoewel zij in de eerste hoofdstukken over arbeid nog wel enige cijfers noemt, blijft het bij voorbeelden van lonen en schattingen van aantallen werkende vrouwen, ontleend aan eerder onderzoek. Over het algemeen blijft het beeld versplinterd, en is bovendien het zicht op de alleenstaande vrouw uit de midden- en hogere klassen aanzienlijk beter dan dat op de armere vrijgezelle vrouw. Dit ligt deels aan het gebruik van haar bronnen, met name secundaire literatuur of geschriften van (hoger opgeleide!) mannen en vrouwen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Hierdoor ontstaat een lappendeken van (overigens zeer interessante en goed aan elkaar geschreven) feiten, waarbij Hill bovendien voortdurend springt tussen voorbeelden uit totaal verschillende tijdvakken. Dit houdt de lezer wakker, maar biedt uiteindelijk niet meer dan een fragmentarische samenvatting van reeds gedaan onderzoek.

In de conclusie concentreert Hill zich voornamelijk op de vraag of alleenstaande vrouwen nu moeten worden gezien als slachtoffers of als vrijgevochten vrouwen. Zij benadrukt dat hoewel juist alleenstaande vrouwen veel sociale en economische belemmeringen ondervonden om te voorzien in hun zelfstandig bestaan, zij deze obstakels toch dikwijls wisten te overwinnen. Deze creativiteit bracht volgens Hill een traditie van opmerkelijke vrouwen voort, van wie enkelen zich in de loop van de negentiende eeuw steeds meer actief gingen inzetten voor meer rechten en kansen voor (getrouwde en ongetrouwde) vrouwen. Het besluit van het boek, 'Women today are the beneficiaries. They owe an immense debt to the single women of the past' (p. 182), komt op mij wat ongenuanceerd over. Was de rol van getrouwde vrouwen binnen de eerste feministische beweging niet evengoed zeer groot? Meer in het algemeen had een systematische vergelijking met de positie en mogelijkheden van getrouwde vrouwen in de vroegmoderne tijd het boek meer portuur kunnen geven. Wel is met deze link naar de actualiteit de cirkel weer mooi rond.

Elise van Nederveen Meerkerk
IISG, Amsterdam

A.J. Hoving en A.A. Lemmers, *In tekening gebracht. De achttiende-eeuwse scheepsbouwers en hun ontwerpmethoden* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw 2001) 316 p. ISBN 9067075418

Dit boek dankt zijn ontstaan aan de frustratie van de achttiende-eeuwse Rotterdamse en Zeeuwse scheepsbouwers, die meenden dat hun vakmanschap in twijfel werd getrokken. Het begon alle-

maal in 1727 toen Engelse scheepsbouwers de leiding kregen over de Admiraliteitswerf in Amsterdam. Sindsdien werd geprobeerd om de aldaar doorgevoerde vernieuwingen ook aan de andere Admiraliteitswerven op te leggen. Jarenlang leidde dit tot spanningen binnen de wereld van de Nederlandse scheepsbouw. In de periode 1755-1757 kwam de zaak in de openbaarheid door een publicatie van luitenant-admiraal Schrijvers de man achter de Amsterdamse benoemingen en de reacties daarop van scheepsbouwers in Rotterdam en Middelburg, die overzichten publiceerden van de stand der techniek op hun werven. De strekking was duidelijk: men had daar geen behoefte aan de Amsterdams-Engelse innovaties.

Nu ging het in dit conflict om meer dan beroepsmatige of regionale kinnesinne, want sinds de zeventiende eeuw was er voortdurend kritiek op de prestaties van de Nederlandse oorlogsschepen. De Britse schepen zouden betere zeilers zijn, hetgeen zou worden verklaard door de ouderwets-ambachtelijke Nederlandse bouwmethoden waarbij 'het oog van de meester' overheerste en een zorgvuldige voorbereiding met behulp van ontwerptekeningen ontbrak. Daarnaast was er binnen de Nederlandse oorlogsvloot geen standaardisatie van scheepstypen. Iedere Admiraliteit kende zelfs een eigen klasse-indeling.

Een nieuw licht op deze controverse wordt geworpen door de auteurs Ab Hoving en Alan Lemmers, respectievelijk restaurateur scheepsmodellen bij het Rijksmuseum en medewerker van het Instituut voor Maritieme Historie. Zij doen dat aan de hand van een ongepubliceerde manuscript van de Rotterdamse scheepsbouwmeester Pieter van Zwijndregt Pauluszoon (1711 1790) dat eveneens bedoeld was als weerwoord voor de luitenant-admiraal. Hoving bestudeerde het manuscript, vond de bijhorende tekeningen terug in het Maritiem Museum in Rotterdam en kwam vervolgens tot de verrassende ontdekking dat de overgang naar 'moderne' bouwmethoden in Rotterdam al had plaatsgevonden voordat deze vanaf 1727 door de Engelsen in Amsterdam waren geïntroduceerd.

Deze moderne methoden betroffen in de eerste plaats het werken vanaf tekening in plaats van 'op het oog' en ten tweede daarmee samenhangend de in Rotterdam al vroeg gevolgde bouwmethode waarbij de romp van het schip werd opgebouwd op basis van vooraf berekende spanten. Een derde 'modern' punt is dat Van Zwijndregt de vorm van de scheepsromp, van groot belang voor snelheid en stabiliteit, mede bepaalde na zogenoemde 'sleepproeven' waarbij de weerstand van het water werd gemeten met behulp van proeven met scheepsmodellen op schaal. Het is daarom te begrijpen dat onze Pieter zijn geschrift motiveerde met de verongelijkte uitspraak '... ons (die) onregtmaatige oneer is aangedaan, op een valsche veronderstelling, alsof de Theoreetische Scheepsbouw voor ons verborgen was'.

Hoving en Lemmers tonen aan dat dit geen grootspraak was. Aan de hand van ontwerpgegevens van destijds hebben zij aan de TU Delft vergelijkende ontwerpberekeningen laten uitvoeren, die leidden naar de conclusie dat de Amsterdamse schepen niet structureel beter kunnen hebben gezeild dan de schepen die op Rotterdamse werven werden gebouwd. Mede na overleg met deskundigen zijn zij bovendien uitgesproken positief over de professionaliteit van de Rotterdamse tekenmethode. Zij concluderen zodoende dat de kritiek van luitenant-admiraal Schrijvers op de vaderlandse scheepsbouwers overdreven was. Zij erkennen dat hij gelijk had in zijn streven naar standaardisatie en uniformering, maar ze maken aannemelijk dat zijn pogen om de Amsterdams-Engelse aanpak algemeen voor te schrijven mede was ingegeven door persoonlijke belangen.

Met deze analyse hebben de auteurs klaarheid gebracht in deze achttiende-eeuwse controverse die meerdere maritieme historici heeft bezig gehouden. Maar het laatste woord is er nog niet over gezegd! Een eerste vervolgvraag is uiteraard wat de uitkomst zou zijn van de berekeningen aan de TU Delft, wanneer de Nederlandse schepen worden vergeleken met destijds in Engeland en Frankrijk gebouwde schepen. Pas dan komen we een stap verder bij het beantwoorden van de vraag of de Nederlandse schepen inderdaad de mindere waren. Een tweede vraag is wat de oorzaak van die eventuele achterstand zou zijn en of die oorzaak eigenlijk niet moet worden gezocht, in plaats van bij de scheepsbouwers, bij de achterlijkheid van de besluitvorming in de Republiek. Daardoor was het immers mogelijk dat de verschillende Admiraliteiten niet werden verplicht tot standaardisatie van scheepstypes en uniformering van ontwerpmethoden, hoewel de financiële en militair-tactische voordelen daarvan evident waren. Het zou duren tot de tijd van de Bataafse Republiek eer dit soort besluiten genomen konden worden.

Een grote verdienste van deze fraai geïllustreerde studie is de multidisciplinaire benadering. Het geeft een geslaagd voorbeeld van hetgeen technische analyse kan bijdragen aan historisch onderzoek. Voor geïnteresseerden in de scheepsbouwtechniek is het een voordeel dat het manuscript van Pieter van Zwijndregt Pauluszoon integraal is opgenomen in de bijlagen van het boek. Enkele kritische opmerkingen kunnen in dit verband worden gemaakt. Ik vraag me af of de auteurs zorgvuldig genoeg zijn omgegaan met deze achttiende-eeuwse tekst. Bovenstaand citaat over 'onregtmaatige oneer ...' heb ik op drie plaatsen in het boek aangetroffen op pagina's 20, 100 en 182 maar alle drie keer was de spelling verschillend. Daarnaast viel op dat op de titelpagina van het boek tevens de titel van het manuscript wordt vermeld en daarbij de datering 1757 krijgt. Verderop in het boek wordt echter uiteengezet dat niet kan worden achterhaald wanneer dit niet uitgegeven manuscript geschreven is.

Cees de Voogd
Universiteit Leiden

Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Hilversum: Verloren 2001) 296 p. ISBN 9065506861

In dit boek probeert Lesger een nieuw antwoord te formuleren op een oude vraag: waarom kende de Amsterdamse handel een spectaculaire groei in de halve eeuw tussen de Alteratie van 1578 en de definitieve omslag in de Opstand omstreeks 1630? De auteur nuanceert zowel de rol van de Zuid-Nederlandse immigratie, als de opbloei van de 'rich trades' vanaf einde zestiende eeuw en plaatst kritische kanttekeningen bij de grote betekenis die in recente publicaties aan de endogeen-Hollandse ontwikkelingen in de late middeleeuwen wordt toegeschreven. Hiertegenover stelt hij een analyse van de veranderende positie van Amsterdam in het 'gateway systeem' dat de maritieme of kerngewesten van de Nederlanden (Holland, Zeeland, Vlaanderen en Brabant) ontsloot. Als verklaring voor de overheersende positie van Holland-Zeeland en Amsterdam noemt Lesger het verloop van de Opstand. Die leidde tot een grondige verandering van de taakverdeling binnen het oude 'gateway systeem' en het verzelfstandigen van het noordelijke deel.

Een 'gateway' is een logistiek knooppunt waar transport, opslag, bewerking en distributie van goederen plaatsvinden. Lesger onderscheidt twee soorten 'gateways'. Ten eerste (sterk gespecialiseerde) uitvoerhavens van lokale of in

de regio geproduceerde goederen; ten tweede havens die fungeren als uitvalspoort naar een bepaald gebied of voor een bepaald produkt. Vlissingen (vis), Hoorn (kaas), Haarlem (lakens) zijn voorbeelden van dit eerste type; Amsterdam was met haar oriëntatie op Oost- en Noord-Europa een voorbeeld van de tweede soort 'gateway'.

In hoofdstuk 1 toont de auteur overtuigend aan dat de vermeende tegenstelling voor 1580 tussen de 'passieve' handelsplaats Antwerpen en de 'actieve' Hollandse havens erg overtrokken is. Hanzeaten speelden een belangrijke rol in de Amsterdamse graanhandel. In Amsterdam, maar ook in Dordrecht werden de meeste schepen bevracht door niet-ingezetenen. Amsterdam onderscheidde zich in het 'gateway systeem' niet van andere vergelijkbare plaatsen. Wel bijzonder was het gegeven dat Hollandse vrachtvaarders in hoge mate zelfstandig opereerden en hun diensten aan alle mogelijke opdrachtgevers ter beschikking stelden. Amsterdamse kooplieden waren dus niet bevoordeeld.

In de hoofdstukken 2 en 3 wordt de nieuwe positie van Amsterdam in het gateway systeem in kaart gebracht. Tussen de jaren veertig en tachtig van de zestiende eeuw veranderde er vrijwel niets in de omvang en de samenstelling van de goederenstromen. Amsterdam was voor 80-95% gericht op Noord-Oost-Europa. Daarbij viel het accent op de export van Nederlandse producten en op de import voor de binnenlandse markt. Amsterdam was nog geen internationaal georiënteerde stapelmarkt. Vanaf ca. 1590 kwam er de bekende uitbreiding van het handelsnetwerk naar Rusland, de Middellandse Zee en de Levant, het Verre Oosten en Amerika. Lesger ziet het verval van Antwerpen en de opkomst van Amsterdam als het resultaat van een *regionale* ontwikkeling en niet als het gevolg van de verschuiving van de overlandse naar de maritiem-Atlantische handel. De verklarende factor is de Opstand. De eersterangsrol van Amsterdam in het nieuwe gateway systeem wordt verklaard door de gunstige verkeerstechnische ligging en de aanwezigheid van een ruime beschutte haven.

In hoofdstuk 4 gaat de auteur nader in op de rol van de nieuwkomers, lees vooral de Zuid-Nederlanders. Hij verdedigt hier de traditionele stelling dat de Zuid-Nederlanders een hechte koopliedengemeenschap vormden die dankzij de uitgebreide handelsnetwerken waar zij deel van uitmaakten een onevenredig groot deel van de Amsterdamse handel beheersten. De 'oude' autochtone handelselite heeft het op economisch gebied moeten afleggen tegen de nieuwkomers. Echter, door de nieuwkomers uit te sluiten van politiek-bestuurlijke participatie en de politieke macht te gebruiken voor zelfverrijking heeft de 'oude' elite haar overheersende maatschappelijke positie toch kunnen handhaven. Met deze opmerkelijke stelling gaat de auteur in tegen het recente werk van O. Gelderblom (*Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, Hilversum 2000) die juist concludeerde dat de Zuid-Nederlandse Amsterdammers zich niet van de Hollandse en andere allochtone kooplieden onderscheidden. Lesger noemt uiteraard de argumenten die zijn stelling onderbouwen, maar hij gaat niet echt in op de argumentatie van Gelderblom. Zie bijvoorbeeld de verschillen met betrekking tot het aantal en het percentage van de Zuid-Nederlandse rekeninghouders bij de Wisselbank (Lesger, tabel 4.1, pag. 153; Gelderblom tabel 5.1, pag. 196) of de interpretatie van de vermogenspositie van Zuid-Nederlandse en andere kooplieden in 1631 (Lesger, pag. 154; Gelderblom tabel 5.4 pag. 227). Overigens stelt Lesger dat nog veel meer onderzoek nodig is om het al dan niet hechte karakter van de Zuid-Nederlandse koopliedengemeenschap te doorgronden (pag.163-164). Daar kan nog de kanttekening bijgeplaatst

worden dat 'de' Zuid-Nederlanders een allochtone 'gemeenschap' vormden in de ogen van de autochtone Amsterdammers of Hollanders. Het is mijns inziens nog maar de vraag of kooplieden uit Antwerpen, Brussel, Brugge, Rijsel of Doornik zich zelf wel zagen als lid van één Zuid-Nederlandse gemeenschap.

De hoofdstukken 5 en 6 gaan over de organisatie van de handel. Hier maakt de auteur, naar mijn mening op een overtuigende manier, korte metten met starre, louter via deductieve weg geconstrueerde modellen van de vroegmoderne handel. Het vroegmoderne gateway systeem was een uitgestrekt en een zich voortdurend wijzigend netwerk van knooppunten. Het relatieve belang van de knooppunten veranderde voortdurend. Er was geen sprake van één allesoverheersende gateway: in de zestiende eeuw overheerste Antwerpen in de specerijenhandel, maar Dordrecht was belangrijker voor de wijnhandel en Amsterdam bekleedde de eerste plaats in de graanhandel. Ook het concrete karakter van de centrale internationale stapelmarkt wordt door de auteur ter discussie gesteld. Veel handel van Nederlandse kooplieden vond plaats buiten de Republiek. Echter, Lesger moet erkennen dat het bronnentechnisch buitengewoon lastig is om de betrokkenheid van Hollandse kooplieden bij handel buiten de Republiek in kaart te brengen en de betekenis ervan te schatten. Hij wijst op de grote betekenis van de verzorgende handel, d.w.z. de bevoorrading van de binnenlandse markt met haar grote stedelijke bevolking en van het afhankelijke, voornamelijk Duitse achterland. De kracht van de Amsterdamse 'stapelmarkt' lag volgens Lesger niet in haar positie als centrale opslagplaats van goederen, maar veeleer in de concentratie van informatievoorziening en kennis die van grote betekenis was voor de internationale prijsvorming. Hierdoor zou de Amsterdamse koopman een duidelijk concurrentievoordeel in de internationale tussenhandel hebben gehad en was het ook voor buitenlandse handelaren aantrekkelijk om gebruik te maken van de uitstekende voorzieningen die de Republiek te bieden had.

Handel in Amsterdam is een vernieuwend en inspirerend boek. Het is vlot leesbaar en heel verzorgd uitgegeven. Lesger heeft in dit boek à thèse vooral zijn eigen verhaal willen schrijven. Andere en oudere verklaringsmodellen worden door de auteur kritisch getoetst aan nieuwe empirische gegevens en aan een herinterpretatie van bekende bronnen. Lesgers kritiek op de gebrekkige empirische onderbouwing van het traditionele beeld van de stapelmarkt (Van der Kooy) snijdt hout. Zo benadrukt hij, mijns inziens terecht, het belang van doorgaande reizen en driehoekshandel en van de binnenlandse markt. Echter, ook het verklaringsmodel van Lesger – het gateway systeem is in hoge mate gebaseerd op, in dit geval, moderne economisch-geografische theorieën. Of het empirisch materiaal dat de auteur aandraagt deze theorieën voldoende onderbouwt, is nog geen uitgemaakte zaak. Zo geeft hij een fraaie beschrijving van de concentratie van informatie, kennis en faciliteiten die Amsterdam te bieden had. Zolang wij niet weten of en hoe individuele handelaren te Amsterdam hier gebruik van maakten en hoe groot de kennis- en informatievoorsprong van Amsterdam dan wel was ten opzichte van andere grote gateways als Hamburg, Londen, Sevilla of Venetië, blijft de verklarende kracht van het gateway model beperkt. Wel is duidelijk dat Lesger met dit boek de weg heeft gewezen naar verder en vernieuwend onderzoek.

Roger de Peuter
Universiteit Utrecht

Pauline Micheels, *De vatenman. Bernard van Leer (1883-1958)* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact 2002) 326 p. ISBN 9025415369

De ondernemersbiografie zit in de lift. Na Wim Wennekes' bundel *De Aartsvaders* uit 1993 zijn in de afgelopen jaren biografieën verschenen over onder meer Hub van Doorne, Albert Plesman, Henri Deterding, Alfred Heineken, Hans Kraaijeveld van Hemert en Sylvia Thóth. Aan dit rijtje kan nu ook de naam van Bernard (Bé) van Leer (1883-1958) worden toegevoegd. Hij is de grondlegger van wat lange tijd het grootste concern van industriële vaten ter wereld was. Terecht verdient ook deze ondernemer pur sang een plaats in de eregalerij van de aartsvaders. Als telg uit een familie van joodse handelaren komt hij met alleen de lagere school na enkele omzwervingen in de ijzerhandel terecht. Hij werkt zich snel op tot manager. In 1918 richt hij samen met zijn broer een kartonnagefabriek op. Hier begint de opmars van Van Leer's Vereenigde Fabrieken. Deze onderneming is aanvankelijk actief in kartonnen en blikken verpakkingen, maar wordt uiteindelijk groot met de productie van ijzeren vaten voor de olie-industrie. Hierbij speelt een in 1927 gesloten licentieovereenkomst met de American Flange & Manufacturing Company een belangrijke rol. Van Leers vaten zijn overal te vinden waar olie stroomt.

Pauline Micheels schetst op een vlotte wijze Van Leers enorme geldingsdrang, zijn bluf en intuïtie, zijn ijdelheid, zijn behoefte aan een groots en meeslepend leven, zijn eenzaamheid en zijn impulsieve filantropische dadendrang. Zo mobiliseert Van Leer tijdens de Eerste Wereldoorlog vrachtwagens en dekschuiten voor hulp aan Belgische vluchtelingen, in 1948 zendt hij een vrachtschip vol hulpgoederen naar Israël na een oproep daartoe van zijn vrouw Polly en in 1953 treedt hij ongevraagd aan met hulptroepen bij de watersnoodramp. De lijst van Van Leers giften aan organisaties op sociaal, wetenschappelijk en charitatief terrein is indrukwekkend. Nog steeds is zijn erfenis, de Bernard Van Leer Foundation, met ettelijke miljoenen euro's internationaal actief.

Een groot en interessant deel van de biografie is gewijd aan de 'Ariesierung des Van Leer-Komplexes'. Langdurige onderhandelingen met de Duitse belanghebbenden, die namens de Duitse bezetter opereren, resulteren in de verkoop van zijn bedrijven in bezet gebied. 'Part of the deal' is een vrijgeleide naar de Verenigde Staten in juni 1941 voor Bé van Leer, enkele familieleden en vrienden. Tevens heeft Van Leer, een verwoed paardenliefhebber, weten te bedingen dat ook zijn circuspaarden en een complete circusuitrusting naar de VS worden verscheept. Zijn vrijgeleide als joodse ondernemer en de 'vrijwillige', onvrijwillige verkoop zijn er de oorzaak van dat hij na de oorlog door de Nederlandse autoriteiten met argwaan wordt bekeken. Er volgt zelfs een onderzoek naar vermeende economische collaboratie. Van Leer wordt echter uiteindelijk vrijgesproken.

Micheels geeft veel informatie, maar deze ontbeert nogal eens een bredere context. Bovendien roepen geschetste feiten en constateringen vragen op bij de lezer, die onbeantwoord blijven. Zo blijft de reden voor en mate van Van Leers betrokkenheid met het joodse geloof of de joodse zaak evenals de implicaties daarvan voor zijn doen en laten onduidelijk. In de studie van Francisca de Haan over het joodse familiebedrijf Van Gelderen (*Een eigen patroon*) worden de ondernemers door het belichten van juist dit aspect – de veranderende betekenis van de joodse identiteit – in een breder en daarmee interessanter perspectief geplaatst. Het blijft gissen naar zijn gemoedstoestand, bijvoorbeeld tijdens de onderhandelingen met de Duitse bezetter toen hij diverse signalen kreeg

dat niet alleen zijn positie als ondernemer maar ook zijn leven op het spel stonden.

Evenmin worden Van Leers filantropische motieven gewogen. Zoon Wim omschrijft zijn vader als een genereus man, maar ook dat het liefdadigheid op afstand was. Voor een van de nichtjes was Van Leer de grote weldoener. Terwijl een oud-medewerker sceptisch opmerkte: 'Bij Van Leer draaide alles om geld verdienen. Ook de filantropie was daarop gericht, het moest z'n geld opbrengen (...) Filantropie was in feite een spectaculaire reclamestunt'. Dat Van Leer met gulle hand gaf is evident, maar met welke motieven wordt niet duidelijk. Een ambivalente houding blijkt ook uit zijn rol als werkgever. In 1930 laat Van Leer binnen 24 uur een complete fabrieksinstallatie van Amsterdam naar Vreeburg verplaatsen om stakende arbeiders een lesje te leren. In 1954 worden alle werknemers en hun vrouwen, 1.800 mensen in totaal, uitgenodigd voor het grootste verjaardagsfeest ooit in Nederland gegeven en worden zij overladen met speelgoed voor de kinderen.

Bé van Leer overlijdt op 6 januari 1958 aan de gevolgen van een hartaanval. Voorafgaand aan het vertrek naar zijn laatste rustplaats, Jeruzalem, vindt er een grootse maar tegelijkertijd sobere uitvaartplechtigheid in een hangar op Schiphol plaats. Bij die gelegenheid memoreert A. Goudsmit van het Joods Maatschappelijk Werk Van Leers veelzijdigheid en zijn buitengewone persoonlijkheid. Alleen een historicus zou volgens hem in staat zijn een definitief en meer volledig beeld van de overledene te geven. In dat laatste is Pauline Micheels ten dele geslaagd. Het door haar geschetste beeld van Bé van Leer, een vat vol tegenstrijdigheden, is daarvoor te onvolgroeid.

Jacques van Gerwen
NEHA Amsterdam

C.R. Pennell, *Morocco since 1830. A history* (Hurst & Co: Londen 2000) 442 p. ISBN 1850654263

Geschiedschrijving over Marokko is niet langer het domein van Franstalige historici en Angelsaksische historisch-antropologen. Marokko-historicus C.R. Pennell heeft een grondig nieuw overzichtswerk over de geschiedenis van Marokko sinds 1830 gepubliceerd. Het is een boek 'that seeks to go beyond the monarchy and the Morocco of the elites (...) using as far as possible material that reflects the concerns of other groups'. De opbouw is strikt chronologisch: de nederlagen tegen binnendringende Europeanen, de mislukte pogingen tot hervormingen, de ineenstorting en machtsovername door de Fransen in 1912, de opkomst van het nationalisme, de steun aan Frankrijk in WO II, de onafhankelijkheid in 1956, en ten slotte het nieuwe Marokkaanse koningschap en de ontwikkelingen sindsdien. Maar er is verhoudingsgewijs veel aandacht voor de voortdurende invloed van het weer, het al of niet slagen van de oogst, de toegang tot grond en tot water, en de effecten van de buitenlandse handel op de bevolking. Een schokkend grafiekje laat bijvoorbeeld zien, hoe nauw zelfs nog tussen 1970 en 1982 het verband was tussen regenval en nationaal inkomen.

Een belangrijke these van het boek is de afwijzing van het in de Franse historiografie benadrukte onderscheid tussen de 'blad as-siba' en de 'blad al-makhzen' als het deel van het land waar wanorde heerste en het deel waar de sultan gezag genoot en dus belasting kon innen. Daarmee werd de hardhandige 'pacificatiepolitiek' ten tijde van het Franse protectoraat gerechtvaardigd. Volgens Pennell was de wanorde geen typisch kenmerk van Marokko zelf, maar heeft vooral het contact met Europese mogendheden de negentiende-eeuwse Marokkaanse samenleving gedestabili-

seerd. Het Marokkaanse leger had een forse nederlaag geleden, toen het Algerije te hulp was gekomen na de Franse inval van 1830. Dat had genoodzaakt tot meer inkomsten voor de modernisering van dat leger. Bevordering van de handel was nodig ter vergroting van de douane-inkomsten, omdat de Islam volgens Korangeleerden veel andere vormen van belastingheffing verbood. Europa wilde graan, maar graanexporten leidden in jaren van slechte oogsten vanzelfsprekend tot hongeropstanden. In 1860 viel vervolgens Spanje Marokko binnen en dwong het tot een gigantische schadevergoeding toen het de oorlog verloren had. Sindsdien moest Marokko elk jaar tweederde van zijn douane-inkomsten afstaan en tevens zijn eerste grote buitenlandse lening aangaan. Tel daarbij nog het beruchte protégé-stelsel dat Engelsen, Fransen en Spanjaarden de mogelijkheid gaf rijke Marokkaanse handelspartners en employees in hun bedrijven als hun protégés aan de Marokkaanse wet én aan de Marokkaanse fiscus te onttrekken. Dan wordt al met al inderdaad zeer aannemelijk dat vooral dit soort ontwikkelingen de achtergrond vormden van de spreekwoordelijke negentiende eeuwse 'toestanden in Marokko'.

'Morocco', aldus Pennell, 'was a French economic enterprise' en de grondlegger van dat bedrijf was de Franse generaal Lyautey. De groeiende schuld aan Franse banken had Frankrijk steeds meer macht en invloed gegeven, totdat de sultan in 1912 genoodzaakt was te accepteren dat Marokko door Frankrijk als 'protectoraat' werd beschouwd. Toen hij resident was geworden begon Lyautey in de voormalige 'graanschuur van het oude Rome' de graanoogsten te verbeteren door een intensief waterbeheersingprogramma. Zijn afkeer van de 'colons' kon niet voorkomen dat deze Franse immigranten een half miljoen hectare van de beste gronden in bezit kregen. Zij waren het die in de praktijk in hoofdzaak profiteerden van de belastingvoordelen voor boeren die bereid waren te moderniseren. Franse bedrijven investeerden in mineralen en in spoorwegen. Lyautey werkte aan een grootscheepse opbouw van Casablanca als economische hoofdstad van het land. In zijn analyse van de opkomst van het nationalisme benadrukt Pennell daarnaast echter dat ook nogal wat hervormingsgezinde Marokkanen zelf, in samenwerking met het protectoraat aanvankelijk een goede mogelijkheid zagen om de Marokkaanse economie en samenleving te moderniseren: hervormers drongen bij de Fransen geregeld aan op een 'echt' protectoraat.

Maar het nationalisme was wel ook een reactie op het Franse 'verdeel en heers'-beleid, dat uitging van fundamentele tegenstellingen tussen de Berbers en de Arabische bevolking van Marokko en het werd tevens bevorderd door effecten van de economische crisis van de jaren dertig. In Marokko kwam die crisis extra hard aan door een combinatie met extreem droge jaren, zware overstromingen en veepest. Crisisverzachtende maatregelen kwamen echter vooral ten goede aan de, eveneens zwaar getroffen, 'colons'. Tijdens de crisis werd, verrassend genoeg, Japan Marokko's tweede handelspartner na Frankrijk. Het gevolg daarvan was een versterking van de toename van de stedelijke werkloosheid: de productie van Marokko's nationale product, de leren slipper, onderging bijvoorbeeld een aderlating door het op de markt komen van Japans plastic schoeisel.

Pennell heeft zich veel moeite gegeven om materiaal te benutten over de rol en positie van vrouwen en jongeren in Marokko en daarvoor ook Arabischtalige bronnen geraadpleegd. Zowel de jonge sultan Sidi Mohammed V als mannen en vrouwen binnen de nationalistische beweging hechtten veel belang aan beter onderwijs voor vrouwen. Duidelijk wordt hoe het streven naar het samen-

gaan van Islam en politieke, economische en sociale modernisering de nationalisten in conflict bracht met de 'oelama', de invloedrijke korangeleerden. Sociaal-culturele modernisering was met name onder jongeren na de Tweede Wereldoorlog niettemin onstuitbaar door de toenemende participatie van Marokkanen in het internationale sportgebeuren: in wedstrijden van Marokkaanse tegen Franse voetbalteams voelden zowel Arabische, als Berbers, als Joodse Marokkanen zich in de allereerste plaats Marokkaan. Maar terwijl al in de eerste nationalistische Arabische krant advertenties te vinden waren voor Philips radio's en aspirientjes, ging de opkomst van bioscopen en populaire muziek vooral gepaard met de verspreiding van een massacultuur vanuit Egypte. Tevens komen interessante resultaten van de nieuwe ecologische geschiedschrijving in het boek aan bod, waaronder oorzaken en gevolgen van de hasjteelt.

De aangesneden thema's werken ten slotte consequent door in het laatste deel van het boek. Hassan, die in 1961 koning werd, blijkt nog even zeer op grootgrondbezitters en Berber technocraten te steunen als de Franse koloniale regering en zette tevens, met steun van de Wereldbank, de Franse politiek van grootscheepse irrigatieplannen voort door aanleg van stuwdammen. Vanaf 1985 begon de buitenlandse schuld als percentage van het nationaal product eindelijk fors te dalen, terwijl de overheidsinkomsten en de agrarische productie toenamen door wijzigingen in het belastingstelsel en meer investeringen in de landbouw. Een nieuw element waren de initiatieven tot een forse liberalisering van de economie in de hoop op een toetreding van Marokko tot de Europese Unie. Centraal in Pennells conclusie staat echter dat 'the globalisation of the Moroccan economy was the globalisation of the elite': terwijl de vervuiling aan de kusten schrikbarend toenam door de opkomst van het toerisme en van tweede huizen voor de rijken, dáálde zelfs het nationaal inkomen per hoofd.

Tot slot één punt van kritiek op deze fascinerende en goedgeschreven kennismaking met de geschiedenis van Marokko: de demografische ontwikkeling speelt in de analyse een (te) ondergeschikte rol. Pennell vermeldt dat de bevolking momenteel met meer dan 2% per jaar groeit, doordat het sterftecijfer veel harder is gedaald dan het geboortecijfer, maar bijvoorbeeld niet dat de bevolking tussen 1900 en 2000 al toenam van ongeveer 3 tot ongeveer 30 miljoen (ter vergelijking: in Nederland van 5 tot 16 miljoen). Het wrange feit doet zich voor dat een groeiende alfabetiserings- en scholingsgraad onvoldoende gepaard gaat met groei van de werkgelegenheid. Als er één land momenteel te 'vol' is dan is het wel Marokko. Iets meer aandacht voor deze factor had duidelijker kunnen maken waarom veel Marokkanen, nu Europa haar arbeidsmarkten gesloten heeft, momenteel weinig meer verwachten van binnenlandse politieke veranderingen en liever troost – en behoud van een gevoel van eigenwaarde – zoeken in religieuze groepsvorming.

Wantje Fritschy
Vrije Universiteit Amsterdam

Judith Roosblad, *Vakbonden en immigranten in Nederland (1960-1997)* (Amsterdam: Aksant 2002) 204 p. ISBN 9052600090
Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam 2002

Deze publicatie, een dissertatie in de politicologie geeft de resultaten weer van het Nederlands luik van een internationaal onderzoek naar de houding van vakbonden tegenover immigranten in Europa na 1960. Dit internationaal onderzoek geleid door Rinus Penninx

(Vrije Universiteit Amsterdam) werd reeds in 2000 gepubliceerd onder de titel *Trade unions, immigration and immigrants in Europe 1960-1993. A comparative study of trade unions in seven West European countries,* waarin Roosblad het Nederlandse hoofdstuk voor haar rekening nam.

In deze publicatie werd dit hoofdstuk iets uitgebreider hernomen. De auteur analyseert hierbij hoe de Nederlandse vakbeweging gereageerd heeft op de beslissing van de werkgevers om het arbeiderspotentieel in het buitenland aan te boren. De Nederlandse vakbeweging heeft zich niet principieel verzet tegen dit kunstmatig verhogen van de arbeidsreserve. Haar toestemming was evenwel voorwaardelijk in de zin dat de buitenlandse arbeidskrachten gelijke rechten moesten genieten als hun Nederlandse collega's. Nadat de vakbeweging haar fiat had gegeven aan de invoer van arbeidskrachten gaat Roosblad na of de vakbeweging deze ingevoerde arbeidskrachten beschouwde als integraal onderdeel van de groep wiens belangen zij verdedigde. De geringe organisatiegraad van immigranten en vooral hun bijna afwezigheid in de kaders van de vakbeweging wijst, volgens Roosblad op weinig doorgedreven inspanning om ook de vertegenwoordiger te zijn van deze nieuwkomers op de Nederlandse arbeidsmarkt. Een laatste nauw hiermee verbonden strategische keuze voor de vakbeweging die Roosblad onder de loep houdt is of de vakbeweging in haar belangenbehartiging plaats moet vrijmaken voor de specifieke belangen van immigranten. Sinds de jaren 70 bepleitte vooral het CNV een positieve-actiebeleid voor immigranten en twintig jaar later radicaliseert het FNV deze vakbondsstrategie met haar minderhedenbeleid. Op het einde van de jaren negentig worden de belangen van alle werknemers opnieuw het exclusieve doel voor het FNV in de zin dat het minderhedenbeleid wordt ingeruild voor een algemeen achterstandsbeleid. De legitimatie van deze strategische keuze heeft zich wel grondig gewijzigd in vergelijking met de jaren zeventig en tachtig. Het is niet meer zo dat de specifieke belangen van immigranten (en hun nakomelingen) irrelevant zouden zijn voor de vakbeweging, maar het in dit algemeen achterstandsbeleid vervatte minderhedenbeleid zou zo een groter maatschappelijk draagvlak krijgen.

De analyse van het officiële vakbondsbeleid is beperkt tot een heldere synthese van de bestaande literatuur rond vakbonden en arbeidsmigranten. Zoals Roosblad aangeeft is de Nederlandse naoorlogse immigratiegeschiedenis vooral een geschiedenis van een (post-)koloniale emigratie, waarbij arbeidsmigratie slechts een secundaire rol speelt. Desondanks besteedt Roosblad in dit luik van haar studie weinig aandacht aan deze (post-)koloniale immigranten en hun verschijnen op de arbeidsmarkt. De mate waarin de buitenlandse afkomst van arbeidsmigranten leidde tot hun uitsluiting van diensten van de Nederlandse welvaartsstaat en in het bijzonder de vakbondsstrategie naar deze grenzen van de verzorgingsgemeenschap worden ook nauwelijks geproblematiseerd. Alhoewel de studie beweert tot 1997 te reiken wordt de vakbondshouding ten opzichte van de in de laatste decennia in het beleid aan gewicht winnende hooggeschoolde (in het bijzonder informatici) en illegale immigranten volledig genegeerd (afgezien van een verloren opmerking in de conclusie).

Het tweede luik van het boek waarin de toepassing van deze algemene beleidslijn in het werkveld wordt geanalyseerd biedt een duidelijke meerwaarde vergeleken met de bestaande literatuur. Vooral op basis van interviews gaat Roosblad na hoe de vakbond op sector- en bedrijfsniveau het minderhedenbeleid uitwerkt. Zij wijst hierbij op de discrepantie tussen het beleid van de vak-

bondstop en de implementatie van dit beleid door de bonden en de basis. Het enthousiasme voor het minderhedenbeleid blijkt geringer naar mate men dichter de werkvloer nadert, de directe belangen van individuen en bonden beginnen dan veel sterker door te wegen dan de algemeen maatschappelijke belangen waarvoor de vakbondsleiding oog heeft.

Roosblad heeft zich voor de analyse van het minderhedenbeleid op de werkvloer toegelegd op de vervoerssector en in het bijzonder de spoorwegen. De Nederlandse spoorwegen telden in 1969 een duizendtal buitenlandse, vooral Turkse werknemers die 4% van het personeelsbestand uitmaakten, geconcentreerd in laaggeschoolde functies. De vakbondsleiding stond erop dat alle werknemers, ook deze buitenlanders gelijke rechten kregen. Deze arbeidsmigranten kregen evenwel slechts een tijdelijke arbeidsovereenkomst, met uitzondering van de Belgen die net zoals de Nederlandse werknemers een vaste aanstelling kregen. De aard van de arbeidsovereenkomst hield geen verband met de arbeidstaak of de arbeidsprestatie, maar volgde uit een onderscheidende beoordeling door de vakbonden (en de werkgever) van het maatschappelijk aanpassingsvermogen van arbeidskrachten. Turken konden nooit thuis zijn in Nederland en hun aanwezigheid werd dan ook enkel als tijdelijk beschouwd. (Post-) koloniale migranten werden op dezelfde wijze beoordeeld als arbeidsmigranten. Zo kregen 'vreemde' Surinaamse werknemers van de NS, ondanks hun Nederlandse nationaliteit enkel tijdelijke arbeidsovereenkomsten.

Ook in de jaren negentig was er een belangrijke discrepantie tussen het vakbondsbeleid van positieve actie en de bondskeuzes op de werkvloer. Roosblad geeft de spanningen hieromtrent treffend weer bij de spoorwegen met het conducteursproject Rotterdam (1992-1995) dat minderheden uit laaggeschoolde functies een kans op promotie bood. Toen als gevolg van de reorganisatie van de Nederlandse spoorwegen de nood aan nieuwe conducteurs verdween, kwam dit project in direct conflict met de belangen van de autochtone achterban van de bond. Zowel de Nederlandse werknemers als de vakbonden zagen dat de promotie van minderheden hun eigen belangen in gedrang kon brengen. Het project werd een testcase voor het realiseren van papieren principes. Vooral de ruchtbaarheid gegeven aan deze zaak maakte dat de bond schoorvoetend het project bleef verdedigen. In 1997 werd wel het specifiek beleid voor allochtone werknemers opgedoekt en vervangen door een algemeen achterstandsbeleid.

De verdienste van dit boek ligt vooral in de analyse van de interne vakbondswerking, waarbij de auteur wijst op het niet altijd even vlot doorsijpelen van de intenties van de vakbondstop. De uitvoering van algemene beleidsverklaringen hoort nauwgezet onderzocht te worden om na te gaan wat hun effectieve invloed is op de alledaagse realiteit van de werkvloer.

Frank Caestecker
SOMA Brussel

Peter Stabel, Bruno Blondé en Anke Greve (red.), *International trade in the Low Countries (14th-16th centuries). Merchants, organisation, infrastructure* (Leuven, Apeldoorn: Garant 2000) Studies in urban social, economic and political history of the medieval and early modern Low Countries, 10. 267 p. ISBN 9044110055

In het onderzoek naar de internationale handel in de Zuidelijke Nederlanden in de periode tussen circa 1300 en 1550 werd lange tijd weinig aandacht besteed aan haar praktische organisatie en infrastructuur. De aandacht ging immers uit

naar de opkomst en het verval van internationale stapelmarkten Brugge en Antwerpen, naar het functioneren van stedelijke commerciële netwerken, en naar de overgang van bulkhandel naar de handel in hoogwaardige producten. De handelaar zelf verdween hierbij uit het zicht en daarmee de wijze waarop hij vorm gaf aan zijn handelsbetrekkingen. Deze bundel tracht dit hiaat ten dele op te vullen door de internationale koopman en de verbanden waarbinnen hij functioneerde als uitgangspunt te nemen. Dat zich hierbij talrijke mogelijkheden en oplossingen aanboden, blijkt uit de dertien vaak vernieuwende bijdragen in deze bundel. Op grond van prosopografisch onderzoek wordt ingegaan op de rol van de makelaars, de afwikkeling van financiële en commerciële transfers en het functioneren van de Italiaanse, Portugese, Spaanse en Duitse naties. Op de achtergrond speelt voortdurend de verschuiving van de handel van Brugge naar Antwerpen en de daarmee gepaard gaande wijzigingen in de handelsorganisatie tijdens de overgangsperiode van middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd.

Hoe vruchtbaar een dergelijke invalshoek kan zijn, blijkt uit nagenoeg alle bijdragen. James Murray gaat in op de voordelen die de concentratie van makelaars, buitenlandse kooplieden en financiers op een centrale marktplaats met zich brengt. Brugge vormde het centrum van een wijdvertakt commercieel netwerk, met een aantal door de handelaren ontwikkelde instituties die vorm gaven aan het verloop van de handel. De functies van bemiddelaar, geldwisselaar en warenopslag werden in de Brugse herbergen – Murray telde er niet minder dan 102 – verenigd en het is met name deze concentratie van faciliteiten die aan de basis lag van een exponentiële groei van de internationale handel in Brugge. De makelaars dienden als geprivilegieerde en door de stad beschermde tussenpersonen de internationale handel in goede banen te leiden. Anke Greve geeft aan dat dit wel eens spaak liep ondanks het feit dat hun activiteiten aan vele regels werden onderworpen, die erop gericht waren het ambt geheel in Brugse handen te houden en de neutraliteit van de makelaars te garanderen. De pragmatische toepassing van de regels leidde er echter toe dat bijvoorbeeld in 1339 enkele tientallen vreemdelingen als makelaar in Brugge actief waren. Evenmin werd het beoogde doel van scheiding tussen makelaardij en handel bereikt, zodat ongeoorloofde belangenverstrengeling een regelmatig voorkomend euvel werd.

Zich concentrerend op de textielhandel nuanceert Peter Stabel de idee dat ondernemers niet in staat waren adequaat in te spelen op de fluctuaties op de internationale markten. In samenwerking met de Brugse autoriteiten zochten Brugse textielondernemers direct contact met hun afnemers en schakelden de tussenhandelaars uit. Er werden allerlei faciliteiten gecreëerd die de Brugse handel concurrerend moesten houden. De Brugse overheden gingen zelfs zover om in tijden van economische tegenslag leningen te verstrekken en nieuwe ondernemers met subsidies naar de stad te lokken. Ook van de zeer dominant aanwezige Hanze kooplieden wordt wel verondersteld dat hun handelstechnieken en handelskennis achterbleven bij die in de omringende gebieden. Op basis van de briefwisseling van de beroemde Hanzeaat Hildebrand Veckinhusen toont Dieter Seifert aan dat de Hanzekoopman, mede dankzij de diensten van de Brugse makelaars, uitstekend op de hoogte was van de internationale situatie. Risico's werden daarbij niet geschuwd en Veckinhusen maakte gebruik van de gangbare technieken in het betalingsverkeer. Met het oog op dit laatste is de constatering van John Munro betreffende het ontstaan van de wisselbrief opmerkelijk. In zijn synthetiserende bijdrage over de financiële, mo-

netaire en industriële geschiedenis van Engeland, toont hij aan dat de aantoonbare achterstand van de Engelse economie niettemin financieel-technische innovaties uitlokte, die bijdroegen tot de ontwikkeling van 'fully negotionable bills of exchange' zoals die op de zestiende eeuwse Antwerpse markt werden gebruikt

Tegenover het Hanzeatische overwicht staat de bescheiden maar langzaam groeiende rol van de Portugese natie in Brugge. In een erg gedetailleerd betoog toont Paviot aan hoezeer het toenemend belang van de Portugezen in Brugge samenhing met een structurele wijziging in de relaties tussen de Portugezen kooplieden en de bestuurders van de natie, waarbij gestreefd werd naar de vestiging van een monopolie op koloniale goederen. Dat dit niet zonder slag of stoot verliep blijkt uit talrijke rechtszaken met concurrenten. Wellicht daarom waren de Portugezen de eersten die hun vestiging in Brugge opgaven om hun activiteiten vanuit het opkomende Antwerpen te coördineren.

Veel belangrijker was de handel in Spaanse wol die in de Vlaamse textielnijverheid werd gebruikt. Deze droeg ertoe bij dat, zoals William Phillips en Raymond Fagel in afzonderlijke bijdragen constateren, de Spanjaarden zeer sterk in Brugge en Antwerpen waren geïntegreerd. Met name de bijdrage van Fagel heeft in dat opzicht veel nieuws te bieden. Typisch voor de structuur van de Spaanse natie was dat zich rond een vaste kern van enkele families een grote groep reizende kooplieden zich tijdelijk in Brugge en Antwerpen ophield. Velen onder hen namen het poorterschap aan en trouwden dochters uit Vlaamse families; omstandigheden die ertoe bijdroegen dat enkelen onder hen in de stadsbesturen doordrongen. Phillips stelt dat ondanks de neergaande conjunctuur de invloed van de Spanjaarden op de Brugse economie in de zestiende eeuw sterk groeide. De handel in wol bleef in Brugge geconcentreerd en droeg ertoe bij dat de *consulados* tot een belangrijke politieke factor in de stad kon uitgroeien. Zijn bevindingen suggereren dat de kloof tussen Brugge en het sterk opkomende Antwerpen minder groot was dan gedacht.

Op grond van een diepgaande analyse van de kohieren op de 100ste penning uit 1543-1545 slaagt Donald Harreld erin diverse netwerken van Duitse kooplieden bloot te leggen, waarbij opvalt dat vele middelgrote kooplieden en gelegenheidshandelaren zich toelegden op de export van een gering aantal producten naar vaste bestemmingen in Duitsland. Op de snel expanderende Antwerpse markt ontstond er ruimte voor zo'n 2100 middelgrote en kleine handelaren, die in de schaduw van de grote firma's zaken deden. Dit is een belangrijke nuancering op het bestaande beeld dat grote firma's de Antwerpse handel volstrekt domineerden.

Filip Vermeylen besteedt aandacht aan de ontwikkeling van de Antwerpse kunstmarkt, die zich in het kielzog van de bloeiende economie sterk ontwikkelde. De toenemende vraag resulteerde in specialisatie onder de kunstenaars, die steeds vaker voor de export produceerden. Daarnaast ontstond in de zestiende eeuw een goed ontwikkelde kunstmarkt in de Scheldestad die werd geconcentreerd in het schilderspand: een vroeg en modern aandoend voorbeeld van een kunstgalerie, die qua omvang ver boven alle andere faciliteiten in de stad uitstak en vanwege haar marktgeoriënteerde organisatie een belangrijke bijdrage leverde aan de specialisatie onder de kunstenaars. Het lot van het pand was echter nauw verbonden met de economische conjunctuur en verloor na de crisis rond 1550 en een tweede maal direct na de beeldenstorm veel van haar betekenis.

De centrale rol die Antwerpen in het zestiende-eeuwse handelsnetwerk speelde, leidde, zoals An Kint aantoont, tot

het ontstaan van een alom aanwezige handelsideologie in de Antwerpse gemeenschap. Echter, niet de handel op zichzelf maar het ideaalbeeld van de vrome koopman stond in het middelpunt van deze ideologie, waarvan overigens de reikwijdte beperkt bleef tot de elites.

Oscar Gelderblom tenslotte biedt nieuwe inzichten in de sociale samenstelling van de migranten en op de aloude vraag in hoeverre de opkomst van Amsterdam verbonden moet worden met een sterke immigratiebeweging van kooplieden en ondernemers uit de Zuidelijke Nederlanden. Op grond van een bestand van 453 koopmansfamilies legt hij enkele wezenstrekken van de immigranten bloot en constateert dat hun profiel nauwelijks afwijkt van dat van de gevestigde Amsterdamse koopman. Ook met de door Van Dillen uitgedragen idee dat immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden de belangrijkste investeerders waren in de VOC rekent hij af. Zowel getalsmatig als verhoudingsgewijs waren de investeringen beduidend lager dan Van Dillen veronderstelde. Duidelijk wordt dat bijna 65% van het kapitaal door anderen werd aangedragen en dat vele Zuid-Nederlandse immigranten slechts een gering aandeel in de VOC kochten. Hiermee nuanceert hij het bestaande beeld dat met name de Antwerpse koopliedenelite na 1585 zijn heil zocht in Amsterdam.

Alles overziend ligt hier een bundel die het inzicht in belangrijke mate verscherpt in het functioneren van de makelaardij, de integratie van de Zuid-Europese naties in Brugge en Antwerpen, het ontstaan van handelsnetwerken en de ontwikkelingen op de Antwerpse markt. Bekende standpunten worden in een nieuw licht geplaatst of op zijn minst genuanceerd. Het leert ons dat achter al het nieuwe dat de zestiende eeuw te bieden heeft er toch ook een grote mate van continuïteit bestond en dat bijvoorbeeld de kloof tussen Brugge en Antwerpen, het absolute overwicht van de grote handelsfirma's of de inbreng van de Zuid-Nederlanders bij de opkomst van Amsterdam minder groot was dan vaak wordt aangenomen. Kortom, deze publicatie toont eens te meer aan hoezeer vakkundig verricht prosopografisch onderzoek tot verrassende resultaten leidt.

Hanno Brand
Rijksuniversiteit Groningen

Jeroen Touwen, *Shipping and Trade in the Java Sea Region 1870-1940. A Collection of Statistics on the major Java Sea Ports* (Leiden: KITLV Press 2001) ISBN 9067181625

Statistical data collection has been one of the administrative devices of colonial state-formation, and for that reason the economic history of Indonesia can draw from a wide range of statistical sources. The colonial context has also caused some problems for historical researchers. The first problem is its very bulk. Other problems are the skewed coverage, the fiscal perspective, and administrative categories and changes in compilation procedures.

This 'Java Sea' collection of statistics is part of a long-term project. The multivolume 'Changing Economy in Indonesia' has produced a series of publications which have scrutinized and compressed these sources and made these more accessible for researchers in graphical and table formats. Volume ix of this series, compiled by G.J. Knaap, deals with Transport 1819-1940. The statistical data compilation study by L.J. Touwen is zooming in on a specific region, on maritime trade and on the late colonial period. The reason is that it was launched as a corrollary of a regionally focussed research project on the economic and maritime history of the Java Sea. This region is bounded by six ports on Java's Pasisir (Batavia, Surabaya,

Semarang, Cirebon, Panarukan and Banyuwangi), Sumatera (Palembang, Mentok), Borneo (Pontianak, Banjermasin), Sulawesi (Makassar) and Bali (Singaraja).

In addition to extracting and collecting these statistics, Touwen presents the data in their specific colonial context. Some important trends have been graphically visualized (although the time axis of many graphs should have been calibrated more clearly). His meticulous description of the changing procedures of data collection is a useful tool for maritime and economic researchers. Some of these changes (for example in the format of shipping statistics in 1911) make it hard to compare 'before and after' figures. These faults could partially be mended by continuous figures from other sources like volume statistics from shipping companies. A more serious limitation of the collection is its skewed coverage. Because of the centralising effects of steamshipping on port distribution, restricting the scope to the major ports renders a finalistic bias to the data. It obscures networks patterns and processes of reallocation of trade from minor to major ports; port centralization, however, has been a major impact of the transition from sail to steam. This kind of limitations is inherent to selective, project dedicated collections of statistical material. Generally speaking, it would be better to invest in a source-oriented database design with full data coverage. Nonetheless, it is helpful that the compiled database has been made available on the internet in the Nederlands Historisch Data Archief on the NIWI site (www.niwi.nl).

In order to put this study in a broader temporal and spatial perspective several analytical studies should be consulted. Maritime trade in the Java Sea region in the late VOC period has been analyzed by G.J. Knaap, Shallow waters. Regional differences in export patterns and economic growth have been analysed by L.J. Touwen in his dissertation *Extremes in the archipelago. Trade and Development in the Outer Islands of Indonesia 1900-1942.*

J.N.F.M. à Campo
Erasmus Universiteit Rotterdam

Karel Veraghtert & Brigitte Widdershoven, *Twee eeuwen solidariteit. De Nederlandse, Belgische en Duitse ziekenfondsen tijdens de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam: Aksant 2002) 358 p. ISBN 9052600147

Deze vergelijkende studie is een initiatief van de Stichting Historisch Ziekenfondswezen (HIZ). De auteurs plaatsen hun (literatuur)onderzoek nadrukkelijk in het perspectief van de Europese integratie. Zij verwachten, dat ook de ziekenfondsen onder invloed van de vrije marktwerking internationaal zullen moeten gaan concurreren. Impliciet gaan zij er dus van uit, dat op basis van het subsidiariteitsbeginsel – Europa treedt slechts daar op, waar nationale overheden tekortschieten – geen communautair beleid voor de sociale zekerheid te verwachten is. Het is maar de vraag of de voortschrijdende economisch integratie het zonder een sociale component zal kunnen blijven doen. Dat de verschillen nog altijd groot zijn en diepe historische wortels hebben, blijkt uit dit onderzoek.

De auteurs zagen zich met deze opdracht – een vergelijkend (literatuur)onderzoek tussen drie landen over een periode van twee eeuwen – voor een enorme opgave geplaatst. De keuze voor de ziekenfondsen als instellingen voor de verzekering voor ziektekosten verraadt de Nederlandse achtergrond. Alleen in Nederland vond de scheiding tussen de verzekering van ziektekosten en ziekengeld al in een relatief vroeg stadium plaats en werd de uitvoering van beide verzekeringen, toen deze wettelijk ver-

plicht werden, aan verschillende organisaties opgedragen. De artsen, al sinds 1849 georganiseerd in de Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunst (NMG), kunnen in hoofdzaak verantwoordelijk worden gesteld voor deze bijzondere ontwikkeling. In beide andere landen kwamen de artsen veel later tot krachtenbundeling, die dan ook veel defensiever was. Een bevredigende verklaring wordt hiervoor mijns inziens niet gegeven. De artsen zorgden ook voor de introductie van een welstandscriterium en schiepen zo ruimte voor particuliere verzekeringen. De reikwijdte van de verplichte verzekering bleef daardoor veel geringer dan in beide andere landen.

Gekozen is voor een chronologische opzet en een behandeling van de ontwikkeling per land, steeds voorafgegaan door een globale schets van de sociaaleconomische achtergronden. De eerste twee hoofdstukken behandelen de solidariteit tijdens het Ancient Régime en de effecten van de opheffing der gilden. Vervolgens komt het ontstaan van de moderne ziekenfondsen aan de orde. De titel van de paragraaf over Duitsland 'tussen traditie en vooruitgang' weerspiegelt de kunstmatigheid van deze indeling voor de Duitse ontwikkeling. De belangrijkste cesuren zijn vervolgens 1850 en de beide wereldoorlogen. De hoofdkenmerken van de nationale systemen ontwikkelden zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Bij de behandeling van de ziekenfondsen wordt aandacht besteed aan aantal en aard (bedrijfs-, overheids-, vakbonds- of algemene fondsen); de verzekerde risico's en het al dan niet hanteren van 'remgelden' of eigen bijdragen; het aantal verzekerden; de bestuursstructuur; de ontwikkeling van nationale samenwerkingsverbanden; de positie van de artsen en de houding van de overheid. Duidelijk wordt hoezeer historische verschillen tot op de dag van vandaag de ontwikkeling van de ziekenfondsen bepalen. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan het onderscheid in Nederland tussen particuliere verzekering en ziekenfonds, terwijl in België vrijwel iedereen onder het ziekenfonds valt. Nadeel is, dat de lezer soms met zoveel details wordt geconfronteerd, dat het overzicht verloren dreigt te gaan. De auteurs hebben dit weten te voorkomen door ieder onderdeel met een heldere samenvatting van de hoofdlijnen af te sluiten. In het slothoofdstuk staat de onderlinge vergelijking centraal, waarbij het accent ligt op de verschillen. Deze studie levert een schat aan materiaal voor het formuleren van nieuwe vraagstellingen, waarmee het comparatief historisch onderzoek op dit gebied een belangrijke stimulans kan krijgen.

Loes van der Valk
Erasmus Universiteit Rotterdam

Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker 2001) 475 p. ISBN 9035122976
Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam 2001

Leven als bedeelde in het zeventiende-eeuwse Delft, hoe was dat? In een vlot geschreven proefschrift geeft Ingrid van der Vlis op basis van bijzonder archiefmateriaal kijkjes in het leven van een verarmde weduwe, een saaiwerker, een wees, een werkloze migrant. Haar boek maakt aannemelijk dat arm-zijn in Delft, zeker in de eerste helft van de zeventiende eeuw, anders was dan arm-zijn in Leiden of Gouda. Dat kwam door het Delftse stelsel van armenzorg. Het centrale orgaan daarvan was de Delftse 'Kamer van Charitate', waarin de stedelijke en de gereformeerde armenzorg waren gecombineerd, en die vanaf haar ontstaan in 1597 uitgroeide tot de belangrijkste armenzorginstelling in Delft. Behoeftige stedelingen werden

bedeeld ongeacht hun leeftijd, religieuze gezindte en herkomst. Uit de beschrijvingen, opgetekend door de regenten van de Kamer van Charitate in zogenaamde 'bedienboeken', komt niet alleen een beeld naar boven van de bedeelden, maar ook van een royaal en divers bedelingsysteem, waar elke eerlijke, hulpbehoevende inwoner van Delft een beroep op mocht doen. Op grond van, zij het spaarzame, vergelijkingen met andere steden, bedeelde de Kamer relatief een grote groep mensen – 15% van de inwoners – en bovendien voor lange tijd: gemiddeld ruim twintig jaar. Bovendien was de bedeling in de vorm van geld en brood niet echt karig. Daarnaast werden ook andere voorzieningen, waaronder onderwijs, ziekenzorg en een weeshuis, door de Kamer aangeboden. De Kamer leverde in feite 'zorg op maat'. Het streven van onze 21e-eeuwse zorginstellingen naar maatwerk werd dus al in het vroegmoderne Delft in praktijk gebracht.

De Kamer van Charitate was niet de enige Delftse instelling die zorg droeg voor de verarmde inwoners. Allerlei formele en informele vormen van hulpverlening droegen bij aan het ontstaan en intact houden van een opvallend fijnmazig en stabiel sociaal vangnet. Tezamen vormen zij de 'sociale kaart' van Delft in de zeventiende eeuw. Van der Vlis schenkt afzonderlijk aandacht aan al deze sociale voorzieningen en alternatieve inkomstenbronnen, waaronder het pesthuis, de kerkelijke hulp, gildenfondsen, burenhulp en kredietverstrekking. Van groot belang voor de omvang en stabiliteit van het sociale vangnet bleken de bijdragen van niet-verarmde Delftenaren, zowel in geld (collectes, belastingen) als in natura (kleding, eten). Daarnaast was het opnemen van ouderen, wezen of zwakzinnigen in huis een veelvoorkomende vorm van naastenzorg, waar een wekelijkse vergoeding van de Kamer tegenover kon staan. Omdat deze vorm van onderstand de Kamer veel geld kostte, opende ze in 1653 overigens ook een 'Bestedelingenhuis' voor tachtig alleenstaanden vrouwen van zestig jaar en ouder.

Het Delftse armoede- en bedelingbeleid bleek wel aan veranderingen onderhevig. Economische neergang, immigratie, oorlog en pest dwongen de regenten van de Kamer de toelatingseisen aan te scherpen. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw ontvingen gezinnen 's zomers niet altijd meer bedeling en moesten bedeelden minimaal vier jaar achtereen in Delft hebben gewoond, alvorens ze een beroep mochten doen op de Kamer. Aanvankelijk had voorts de vrijgevigheid van de regenten zich niet beperkt tot de lidmaten van de gereformeerde kerk, al hadden zij wel een streepje voor op de niet-lidmaten. Maar vanaf 1676 werden de lidmaten van de Waalse kerk niet langer ondersteund.

Alle bevindingen betreffende de bedeelden zelf in de studie zijn gebaseerd op het cohort van bedeelde huishoudens uit 1645. Dat betrof personen uit 864 huishoudens en door deze aanpak bestrijkt de studie de periode van 1597 tot 1707. Het boek heeft drie delen: 'Leven in de bedeling', 'Leven naast de bedeling', en 'Leven met de bedeling'. 'Leven in de bedeling' gaat in op de bedeelden als groep: wie waren zij en waar woonden zij? en op de bedeling zelf: waaruit bestond de bedeling en welke armenzorgvoorzieningen waren er nog meer? In 'Leven naast de bedeling' worden aanvullende inkomstenbronnen en vangnetten behandeld, variërend van arbeid, onderlinge hulp door buren en gildenbussen, tot prostitutie en diefstal. 'Leven met de bedeling' bevat onderwerpen als het onderscheid tussen eerlijke en oneerlijke armen, de kwestie van schaamte en eer en het betalingssysteem. In alle drie de delen blijft Van der Vlis strak vasthouden aan haar hoofdthema: de Delftse bedeelden. Maar hoewel elk hoofdstuk begint met de persoonlijke verhalen van bedeelde Delftenaren, ligt

uiteindelijk het zwaartepunt toch op informatie over de hulpvoorzieningen en bevat het boek toch relatief weinig informatie over het dagelijkse bestaan in armoede zelf. Het gekozen hoofdthema impliceerde ook dat we helaas weinig te weten komen over de regenten van de Kamer, de heren wiens mededogen en beoordeling bepaalden wie wel en geen hulp kreeg en hoeveel. Deze lacune geldt tevens ten aanzien van het Delftse stadsbestuur, hoewel dat toch een prominente rol vervulde in de armenzorg. Voor vragen als: Hoe was de verhouding tussen de regenten van de Kamer en het stadsbestuur? Wie bepaalde wat? Hoe kwamen beslissingen omtrent het armoede- en bedelingbeleid tot stand? kan men in dit boek niet terecht.

Een opvallend en weinig overtuigend element van het boek is de worsteling met termen als 'overlevingsstrategieën' en 'armoede- en bedeeldencultuur'. Van der Vlis noemt ze in haar inleiding, maar lijkt gaandeweg niet meer te weten wat ze er mee moet en wat ze ervan moet vinden. Ze beperkt zich in feite tot het achterhalen van de verschillende handelingspatronen van bedeelden en ze gaat uit van de veronderstelling dat die ingegeven moeten zijn door normen en waarden. Maar kunnen de normen en waarden van de bedeelden achterhaald worden als de belangrijkste beschikbare bron de aantekeningen van de regenten van de Kamer zijn? Met wiens normen- en waardenpatroon hebben we dan te maken? Maakt zo'n bron een 'bedeeldencultuur' zichtbaar of toch eerder de 'bedelingscultuur'? Was de 'strategie' van de bedeelden niet vooral afhankelijk van de beslissingen en vrijgevigheid van de regenten? Ook het idee van een onderscheid tussen armoede- en bedeeldencultuur komt niet goed uit de verf. De 'bedeeldencultuur' lijkt voornamelijk in te hebben gehouden dat bedeelden zich dankbaar gedroegen ten opzichte van hun bedelers.

Het lijkt kortom of Van der Vlis zich verplicht heeft gevoeld om een aantal termen in haar verhaal op te nemen waar ze niet echt in geloofde. Voor de lezer blijven het vage categorieën die niet echt iets toevoegen of verklaren. Niettemin vormt 'Leven in armoede' door de levendige schrijftrant en het mooie gedetailleerde bronnenmateriaal toch een mooie aanwinst voor het project 'Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw', waar het deel van uitmaakte. Het biedt bovendien interessante vergelijkingsmogelijkheden met de verzorgingsstaat anno 2002.

Sandra Bos
Amsterdam